

Copyright © 2001, Michael Burawoy, Noam Chomsky, Richard Falk,  
John Gray, David Held, Martha C. Nussbaum, Roland  
Robertson, Richard Rorty, Immanuel Wallerstein, Eric Olin  
Wright and Chronis Polychroniou.

## ΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ

### ΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Συνεντεύξεις με σύγχρονους στοχαστές

Μετάφραση

ΤΖΕΝΗ ΜΠΑΡΙΑΜΗ  
ΒΙΚΥ ΝΤΑΛΑΚΩΣΤΑ

Επιμέλεια

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΙΑΜΟΥΡΑΣ

#### ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ – ΚΡΙΤΙΚΗ

Χρόνης Πολυχρονίου: Λόγος περί παγκοσμιοποίησης  
και δημοκρατίας

© Για την ελληνική γλώσσα,  
εκδόσεις SCRIPTA και ΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ  
Ασκληπιού 10, Αθήνα 106 80, τηλ.: 010-3616528, fax: 010-3616529

ISBN 960-7909-42-9

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΑΘΗΝΑ 2002

# Η οδύσσεια ενός μαρξιστή εθνογράφου

MICHAEL BURAWOY

(Μετάφραση: Τζένη Μπαριάμη)

Michael, είσαι αυτό που αποκαλούμε παραδοσιακός μαρξιστής κοινωνικός επιστήμονας, καθώς και ένθερμος σοσιαλιστής ως προς τις πολιτικές σου πεποιθήσεις, σε ένα από τα πιο φημισμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα του κόσμου –καθηγητής στην έδρα της κοινωνιολογίας στο Μπέρκλεϊ. Δεν νομίζω ότι πρόκειται για κάτι που συναντάμε κάθε μέρα στην αμερικανική ακαδημαϊκή κοινότητα – έτσι θα σε παρακαλούσα να μου μιλήσεις για την πορεία σου, τις πνευματικές επιφροές που δέχτηκες κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας σου και πώς κατέληξες μαρξιστής κοινωνιολόγος.

Όπως πολλοί άλλοι, παρασύρθηκα κι εγώ από το ρεύμα της δεκαετίας του '60, όταν ήμουν στο πανεπιστήμιο στην Αγγλία. Επειδή επρόκειτο για ένα μέρος σχετικά βαρετό, εγκατέλειψα την Αγγλία για τη Νότια Αφρική, όπου και εργάστηκα ως δημοσιογράφος για έξι μήνες πριν εγκατασταθώ στη Ζάμπια για σχεδόν τέσσερα χρόνια, από το 1968 ως το 1972. Στη διάρκεια αυτών των ετών έγινα μαρξιστής. Εκείνα τα χρόνια και στον συγκεκριμένο τόπο ήταν το προφανέστερο πράγμα που μπορούσες να είσαι.

Η Ζάμπια είχε ανεξαρτητοποιηθεί πριν από τέσσερα χρόνια και παντού συναντούσες την αποικιοκρατική κληρονομιά. Εξακολουθούσε να είναι μια εξαρτημένη οικονομία, η οποία ως προς το 95% των εσόδων της από τον εξαγωγικό τομέα βασιζόταν στη βιομηχανία χαλκού που απασχολούσε 50.000 υπαλλήλους. Αποφάσισα να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο συνδέονταν οι πολυεθνικές του χαλκού με τη νέα κυβέρνηση της Ζάμπια και έτσι ήρθα μια θέση στον τομέα έρευνας στο τμήμα προσωπι-

κού της βιομηχανίας. Εξεπλάγην, όταν διαπίστωσα τη συνεχιζόμενη εμμανή τής Copperbelt στο θέμα του χρώματος, με βάση το οποίο εξακολουθούσε να διαμορφώνει την ιεραρχία του πρωταρικού της, με συνέπεια κανένας μαύρος εργαζόμενος να μην έχει δικαιοδοσία επί των λευκών υπαλλήλων. Παρατήρησα με ποιο τρόπο οι τάξικές δυνάμεις στους χώρους εργασίας καθόριζαν την αναπαραγωγή της φυλετικής ιεραρχησης — η μάζα των εργατών αδιαφορούσε σχετικά με τις προαγωγές των εποπτών τους, τα λευκά διευθυντικά στελέχη επιθυμούσαν να διατηρήσουν τις θέσεις τους και η κυβέρνηση ενδιαφερόταν τόσο πολύ να μη θίξει την κότα που κάνει τα χρυσά αυγά, ώστε έκανε τα στραβά μάτια σε όλο το φάσμα της επιχείρησης, και απλώς ικανοποιούνταν να πληροφορείται ότι αφρικανοί εργαζόμενοι εξελίσσονταν και καταλάμβαναν υψηλότερες θέσεις. Όπως έμαθα, οι μεταλλευτικές βιομηχανίες, με δεδομένο ότι η τιμή του χαλκού ήταν ανεβασμένη, και καθώς σε καμία περίπτωση δεν ακολουθούσαν κάποιο στρατηγικό σχέδιο, παρακολουθούσαν προς ποια κατεύθυνση φυσάει ο άνεμος στο πολιτικό προσκήνιο, αξιολογούσαν την ισορροπία δυνάμεων και ακολουθούσαν τον δρόμο της ελάχιστης αντίστασης. Στην περίπτωση αυτήν οι Ζαμπιανοί είχαν τη δυνατότητα να προωθούνται σε υψηλότερες θέσεις, κατά συνέπεια και οι λευκοί προκάτοχοί τους πρωθυνόνταν σε ακόμη υψηλότερες θέσεις, οι οποίες δημιουργούνταν ειδικά γι' αυτούς. Με τον τρόπο αυτόν, το καθεστώς των φυλετικών διακρίσεων διατηρούνταν ίδιο και απαράλλακτο, όπως την εποχή της κυριαρχίας του.

Δυο χρόνια μετά παρουσίασα την έρευνα μου, η οποία, σημειωτέον, διεξήχθη εν αγνοίᾳ των μεταλλευτικών βιομηχανιών, στο Πανεπιστήμιο της Ζάμπια, όπου είχα εγγραφεί για να κάνω το διδακτορικό μου στην κοινωνική ανθρωπολογία. Οι καθηγητές μου, μαρξιστές και αυτοί, με ενθάρρυναν να προχωρήσω στην τάξική ανάλυση της μεταποιητικής φυλετικής τάξης πραγμάτων. Παρουσίασα τα ευρήματά μου σε ένα βιβλίο με τον τίτλο *The Colour of Class*, γραμμένο με τρόπο που θύμιζε πολύ τον Frantz Fanon, ο οποίος εκείνη την εποχή επηρέαζε βαθύτατα τη συλλογιστική μου, κάτι που συμβαίνει ακόμη σήμερα. Η μεταλ-

λευτική βιομηχανία αντέδρασε έντονα στην έκδοση του βιβλίου μου, αλλά το Υπουργείο, που ήταν υπεύθυνο για τη «Ζαμπιοποίηση» των ορυχείων, έδειξε ιδιαίτερο ενθουσιασμό ως προς την προοπτική αυτήν. Όταν κυκλοφόρησε το *The Colour of Class*, το 1972, προκάλεσε μικρό θύρυσο και πολλές συζητήσεις. Τελικά η διοίκηση της βιομηχανίας αποδείχτηκε αρκετά ελαστική και χρησιμοποίησε τα στοιχεία του Fanon, για να πειθαρχήσει τους διευθυντές της, απαιτώντας να ξεκαθαριστούν τα φυλετικά ζητήματα και να σταματήσουν οι φυλετικές διακρίσεις. Να, λοιπόν, πώς έγινα μαρξιστής.

*Πότε έφυγες από τη Ζάμπια και τι έκανες μετά;*

Έφυγα από τη Ζάμπια το 1972. Πάντα επιθυμούσα να επιστρέψω στις Ηνωμένες Πολιτείες — είχα δρεθεί εκεί για έξι μήνες το 1965, τη χρονιά των καθιστικών διαμαρτυριών κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, ένα χρόνο μετά την εκρηκτική εμφάνιση του Μπέρκλεϊ στο πολιτικό προσκήνιο με το Κίνημα του Ελεύθερου Λόγου. Τώρα λοιπόν επέστρεφα και πάλι για να βάλω το μαχαίρι βαθιά στο κόκαλο, επέστρεφα στον τόπο που θεωρούσα ότι γένησε αυτή την, κατά την άποψή μου, ολέθρια ιδεολογία — τη θεωρία του εκσυγχρονισμού και τη συμπληρωματική της, τη θεωρία της μετεξέλιξης. Υπάρχει πιο συντηρητικό μέρος από το Σικάγο; Έτσι λοιπόν αποφάσισα να κάνω το μεταπτυχιακό μου εκεί.

Το 1972 οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν ήταν πια ο εκρηκτικός χώρος που υπήρξε κατά τη δεκαετία του '60 και η κοινωνιολογία στο Σικάγο είχε διαμορφώσει έναν επαρχιακό και στενόμιαλο χαρακτήρα. Εδώ λοιπόν, μέσα από τις διαλέξεις πολιτικών επιστημόνων, όπως ο Adam Przeworski, άρχισα να μυούμαι σε έναν πιο ακαδημαϊκό μαρξισμό και να επηρεάζομαι από ευρωπαίους στοχαστές, όπως ο Louis Althusser, ο Νίκος Πουλαντζάς και κυρίως ο Antonio Gramsci. Επρόκειτο για ένα πραγματικά μυστηριακό υλικό, για μια πολύ σημαντική στροφή σε σχέση με τον μαρξισμό του Frantz Fanon! Λες και ο μαρξισμός είχε προ-

σαρμοστεί στα μέτρα της ακαδημίας, από τη στιγμή που τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία τον ενέπνευσαν, είχαν καταρρεύσει. Διαπέρασε τα όρια της υπερβολικής αστριτίας και διεκδικούσε τη θέση μιας αληθινής επιστήμης, η οποία τού παρείχε τα εφόδια για να αμφισβητήσει και να συγχρουστεί με την αναιμική, επικρατούσα αμερικανική κοινωνιολογία.

Αντλώντας έμπνευση από τα κείμενα του Gramsci, επίθυμούσα να διερευνήσω τις απόψεις του σχετικά με τον «αμερικανισμό» και τον «φορντισμό» και ειδίκα την αντίληψη ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες η έννοια της «ηγεμονίας» γεννήθηκε μέσα στα εργοστάσια. Για έναν χρόνο (1974-75) δούλεψα ως εργάτης σε ένα εργοστάσιο στο νότιο Σικάγο. Από την πρώτη κιόλας μέρα σοκαρίστηκα, όταν είδα πόσο σκληρά δούλευαν οι άλλοι συνάδελφοί μου και πολύ σύντομα άρχισα κι εγώ, κι αυτό πραγματικά με εξέπληξε ιδιαίτερα, να προσπαθώ να ακολουθήσω τους γρήγορους ρυθμούς τους. Τα οικονομικά κίνητρα δεν επαρκούσαν για να εξηγήσω για ποιο λόγο είχαμε πέσει όλοι με τα μούτρα να αυξήσουμε τα κέρδη του κεφαλαίου. Θα έλεγα καλύτερα ότι όλοι μας συμμετείχαμε σε ένα παιχνίδι που πήγαινε με το κομμάτι, ένα παιχνίδι «προσποίησης» που εκτόνωνε την πλήξη μας και μετέτρεπε τη δουλειά σε αμφισβήτηση της νοημοσύνης μας. Όλοι οι εργάτες έπαιξαν το ίδιο παιχνίδι και αξιολογούσαμε τους εαυτούς μας και τους άλλους με βάση την εξυπνάδα και την αντοχή που χρειαζόμαστε για να παραγάγουμε τα κομμάτια μας ή να ανακαλύψουμε μια νέα οπτική. Όμως δεν ήμαστε φιλαράκια με τη διοίκηση, ποτέ δεν παραδίδαμε πάνω από το 140% του αναμενόμενου προϊόντος και, όταν η δουλειά ήταν πολύ δύσκολη, μειώναμε την παραγωγή σε επίπεδα κάτω του 70%. Το πάθος της παραγωγής μάς είχε γονητεύσει όλους και ο καιρός περνούσε γρήγορα. Και δεν νομίζω ότι αυτή η παράξενη συμπεριφορά αφορούσε ειδικά στο δικό μου μηχανουργείο — η συνεχής προσπάθεια να αποκτήσει νόημα μια βαρετή δουλειά παρατηρείται παντού.

Δεν ήταν μόνο το παιχνίδι της «προσποίησης» που οδηγούσε σε μια αυθόρυμη συνύπαρξη, υπήρχαν και άλλες πτυχές της

παραγωγής που συνέδεαν τα συμφέροντα των εργατών με εκείνα των διευθυντικών στελεχών. Πρώτον, υπήρχε η «εσωτερική αγορά εργασίας», η οποία έδινε τη δυνατότητα στους εργάτες να «πλειοδοτούν» για τις κενές θέσεις εργασίας, οι οποίες κατόπιν μοιράζονταν με βάση την αρχαιότητα του καθενός και την εμπειρία του. Απολύονταν μόνο άτομα που είχαν προσληφθεί σχετικά πρόσφατα, μένονταν ως ενός καλά διαμορφωμένου συστήματος το οποίο έπληγε τα άτομα με τα απαιτούμενα προσόντα. Έτσι όσο περισσότερο χρόνο εργαζόταν κάποιος στο εργοστάσιο τόσο καλύτερα για τη θέση του και τόσο περισσότερο κόστιζε σε περίπτωση μετακίνησης του σε άλλη εταιρεία, όπου ενδεχομένως να προσγειωνόταν ανώμαλα στα χαμηλότερα κλιμάκια της ιεραρχίας. Δεύτερον, επικρατούσε ένα εσωτερικό καθεστώς, σύμφωνα με το οποίο οι εργάτες αντιμετωπίζονταν ως βιομηχανικοί πολίτες με δικαιώματα και υποχρεώσεις. Ο μηχανισμός παραπόνων και δυσαρέσκειας συγκεκριμένοποιούσε αυτή την εσωτερική θεσμοθετημένη τάξη πραγμάτων που θόλωνε τις ταξικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κλιμακίων, καθώς οι εργάτες αντιμετωπίζονταν ως άτομα. Οι διαπραγματεύσεις για τη συλλογική σύμβαση δημιούργησαν ένα σαφές σύνολο κοινών συμφερόντων μεταξύ εργαζομένων και κεφαλαίου, όπου τα οφέλη των εργαζομένων, οι μισθοί και όλα τα συναφή αντανακλούσαν την επιτυχία της εταιρείας. Μόλις έμπαιναν οι υπογραφές, το συνδικάτο γινόταν το μαντρόσκυλο του συμβολαίου, ένα όπλο της διοίκησης, έτσι τουλάχιστον νομίζαμε εμείς.

Όλοι οι θεωρητικοί του μαρξισμού, οι οποίοι εστίασαν την προσοχή τους στο χράτος ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής και σταθερότητας, παρεξήγησαν τη σπουδαιότητα της παραγωγής, τουλάχιστον στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου αυτό το «εσωτερικό» χράτος δρούσε με σκοπό να «κατασκευάσει συναίνεση». Πήρα όλες αυτές τις θεωρίες περί εποικοδομήματος και τις επανατοποθέτησα μέσα στα πλαίσια της οικονομικής δομής, μέσα στον ίδιο το χώρο εργασίας. Από μια απρόβλεπτη εύνοια της τύχης, είχα «προσγειωθεί» στο εργοστάσιο που είχε μελετήσει ένας διάσημος βιομηχανικός εθνογράφος του Σικάγου, ο Donald Roy.

Ήμουν σε θέση να αποδείξω ότι μέσα σ' αυτά τα τριάντα και πάνω χρόνια, που χώριζαν τις μελέτες μας, το πολιτικό καθεστώς του εργοστασίου είχε μεταστραφεί ομαλά, στη διάρκεια μιας συνεχούς πορείας, από το καθεστώς «δεσποτισμού» σε αυτό της «ηγεμονίας». Δηλαδή θα μπορούσαμε να πούμε ότι την εποχή τού Roy η καταπίεση ήταν πολύ πιο έντονη και οι μέθοδοι πολύ πιο αυθαίρετες απ' ό,τι 30 χρόνια αργότερα, όταν το εσωτερικό κράτος είχε επεκτείνει τα πεδία συναίνεσης. Ακόμη και η εφαρμογή καταπιεστικών μεθόδων είχε γίνει αντικείμενο συναίνεσης. Έτσι ανακάλυψα και πάλι αυτό που ο Gramsci είχε επισημάνει κατά τη δεκαετία του '30 – ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες η έννοια της ηγεμονίας γεννήθηκε μέσα στα εργοστάσια.

Πες μου περισσότερα σχετικά με την καπιταλιστική παραγωγή και την έννοια της «κατασκευής συναίνεσης» – θέμα ενός βιβλίου σου και βασικά μια έννοια που εμφανίστηκε, όπως πιστεύω, αρκετά χρόνια πριν από το βιβλίο τού Chomsky με τίτλο Κατασκευάζοντας συναίνεση. Σε ρωτώ σχετικά με το θέμα αυτό, επειδή μου φαίνεται ότι ένα από τα κενά της μαρξιστικής ακαδημαϊκής έρευνας είναι το στοιχείο ότι η παραγωγή κρίνεται, ως προς το μεγαλύτερο μέρος της, σαν μια τελείως αφηρημένη μόδα, πράγμα που, σε τελική ανάλυση, σημαίνει ότι η έννοια εμπεριέχει τόση ερμηνευτική δύναμη όση και στις τρέχουσες ακαδημαϊκές αναλύσεις, όπου η παραγωγή και οι σχέσεις παραγωγής αγνοούνται παντελώς. Για παράδειγμα, ο ρόλος του κράτους στην καπιταλιστική παραγωγή σπάνια συναντάται σε κάποιον εμπεριστατωμένο όρο. Διδεται η εντύπωση ότι όλα προέρχονται από δομές, δομές και πάλι δομές. Λες και ολόκληρη η καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία λειτουργούν με αυτόματο πιλότο. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρώ απυχές το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του '70 οι δυτικοί μαρξιστές θεώρησαν ουσιαστικότερες τις αναλύσεις του Πουλαντζά περί κράτους σε σχέση με αυτές του Miliband. Πιστεύω ότι η ριζοσπαστική κοινωνική επιστήμη πληρώνει ακόμη τη γοητεία που άσκησε σ' αυτήν η κυριαρχία της καθαρής αφηρημένης σκέψης.

Ναι, ο Chomsky έγραψε το έργο του *Κατασκευάζοντας συναίνεση* δέκα χρόνια μετά το δικό μου. Πρόκειται για έργα ουσιαστικά συμπληρωματικά. Αυτός εστιάζει την προσοχή του στον τρόπο με τον οποίο τα μαζικά μέσα ενημέρωσης διαμορφώνουν ερωτήματα με βάση μια κανονιστική και στενόμυαλη μέθοδο, η οποία συμφωνεί με την επικρατούσα ιδεολογία. Πάντως, έχει βασικά να πει λίγα όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται η συναίνεση στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, σημείο το οποίο υπήρξε το επίκεντρο του δικού μου βιβλίου. Ο Chomsky λειτουργεί με βάση την έννοια μιας ηγεμονίας που επιβάλλεται εκ των άνω, ενώ εγώ προσπάθησα να δώσω έμφαση στον τρόπο με τον οποίο οι εργάτες συνεργάζονται ενεργά στη διαδικασία παραγωγής μιας άμεσης εμπειρίας, η οποία συμφωνεί με τον καπιταλισμό, συνεπώς υπογράμμισα τη διαμόρφωση μιας ηγεμονίας εκ των κάτω. Το δικό μου έργο έχει επηρεαστεί από την κριτική τού Foucault επί του μαρξισμού, καθώς θεωρεί την εξουσία επικεντρωμένη στο επίπεδο του κράτους. Όπως ο Foucault, εξέτασα κι εγώ τη μικροφυσική της εξουσίας, παρόλο που οριοθέτησα τη δουλειά μου στο πολιτικό και ιδεολογικό σύστημα των χώρων εργασίας, ενώ αυτός ενδιαφέροταν για τα θέματα των ασύλων και των φυλακών.

Σε αντίθεση με τον Foucault, εγώ ενδιαφέρθηκα για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες το καθεστώς παραγωγής μπορεί να επηρεάσει και να παρασύρει τη διαδικασία της ταξικής διαμόρφωσης. Λαμβάνοντας υπόψη το στοιχείο αυτό, έγραψα το έργο *The Politics of Production*, συγχρίνοντας την πολιτική στους χώρους εργασίας κάποιων συγκεκριμένων βιομηχανιών σε διαφορετικές χώρες και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους, με βάση κάθε είδους εθνογραφική πληροφόρηση που μπορούσα να έχω στα χέρια μου. Από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, συνέκρινα την Ιαπωνία, τη Σουηδία, την Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, υποστηρίζοντας ότι οι μορφές κρατικής επέμβασης υπήρχαν κρίσιμες όσον αφορά στην πολιτική παραγωγής και επομένως και την ταξική διαμόρφωση. Συνέκρινα τα δεσποτικά καθεστώτα του δέκατου ένατου αιώνα με τις κλωστοϋφαντουρ-

γίες των Ηνωμένων Πολιτειών, της Αγγλίας και της Ρωσίας, και κατέληξα στο τολμηρό συμπέρασμα ότι η οργάνωση εργασίας και οι κανονισμοί της αποτέλεσαν κρίσιμα στοιχεία για τα αποκλίνοντα μοντέλα ταξικής διαμόρφωσης. Συνέχρινα τον δεσποτισμό της αγοράς του δέκατου ένατου αιώνα με τον αποικιακό δεσποτισμό, τον οποίο μελέτησα στη Νότιο Αφρική, καθώς και τα προβλήματα που αυτός έθεσε όσον αφορά στη μεταποικιακή μεταβατική φάση. Τώρα, σιγά σιγά, επιστρέφω και διεισδύω και πάλι στον χώρο της Νότιας Αφρικής για να δω πώς η μετάβαση στη μεταποικιακή φάση υποβάλλεται σε περιορισμούς εξαιτίας της κληρονομίας που άφησε ο φυλετικός δεσποτισμός της περιόδου τού απαρτχάιντ.

Έχεις δίχιο, όταν επισημαίνεις ότι το μεγαλύτερο κομμάτι του μαρξισμού της δεκαετίας του '70 δεν ήταν παρά μια αφηρημένη συζήτηση σχετικά με αυτοπρωθούμενες, αυτοϋποστηριζόμενες «δομές». Όλο το δικό μου έργο εστιάζεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες. Βασιζόμενος στο στοιχείο αυτό, προσπάθησα να βιώσω και πάλι και να ζωντανέψω το ενδιαφέρον που είχε επιδείξει ο Gramsci όσον αφορά στην άμεση εμπειρία, στον «κοινό νου» των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Όμως, δεν με επηρέασε μόνον ο Gramsci. Η αμερικανική κοινωνιολογία δεν ανέχεται τις θεωρητικές προκαταλήψεις και θεοποιήσεις, ιδιαίτερα αν αυτές προέρχονται από τον μαρξισμό. Η αμερικανική κοινωνιολογία έχει τις ρίζες της κυρίως στην εμπειρία και για να επιχειρηματολογήσει κάποιος με τους δικούς της όρους, απαιτούνται εμπειριστατωμένες μελέτες. Βέβαια, μπορεί κάποιος να είναι εμπειρικός με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Ο φίλος μου Erik Wright επέλεξε να αναπτύξει τα στοιχεία των ερευνών και των παρατηρήσεών του στον χώρο της περιγραφής και της θεωρητικοποίησης των ταξικών δομών, ενώ εγώ προτίμησα να συναναστραφώ τους ίδιους τους εργάτες, προσπαθώντας να κατανοήσω τις κοινωνικές διαδικασίες της συναίνεσης και της δυσαρέσκειας, τις μικροδιαδικασίες, όπως αυτές μεσολαβούσαν, αν το θέλετε, μεταξύ των κοινωνικής τάξης για τον εαυτό της και της κοινωνικής τάξης καθ' εαυτής. Επίσης, οι περισσότεροι

μαρξιστές είχαν την τάση να δουλεύουν βασιζόμενοι σε ιστορικά στοιχεία ή στοιχεία έρευνας και παρατηρήσεις και μερικοί έγιναν εθνογράφοι. Η εθνογραφία, από παραδοσιακής άποψης, εθεωρείτο πολύ στενόμυσαλη και περιορισμένη, ώστε να κρίνεται εχθρική προς τον μαρξισμό. Σε όλη μου τη ζωή εργάστηκα προσπαθώντας να αποδείξω ότι η εθνογραφία μπορεί να αποτελέσει το θεμέλιο της μακροχονωνιολογίας. Αρκεί να λάβουμε υπόψη τη μελέτη τού Engels σχετικά με τις συνθήκες της εργατικής τάξης στο Μάντσεστερ! Φυσικά, δεν είμαι ο μόνος που ακολούθησα αυτό το μονοπάτι. Πάρε, για παράδειγμα, το έργο του άγγλου μαρξιστή εθνογράφου Paul Willis, ο οποίος μελέτησε τον τρόπο με τον οποίο τα σχολεία προκάλεσαν διαφωνίες ως προς τις νόρμες της μεσαίας τάξης και πώς η διαδικασία της εξέγερσης εισήγαγε και πάλι τα παιδιά της σχολικής ηλικίας στην κουλτούρα της εργατικής τάξης.

Μια που είμαστε στην Αγγλία, θα ήθελα να πω κάτι σχετικά με τη σημαντική δουλειά τού Ralph Miliband, με τον τίτλο *The State in Capitalistic Society*, η οποία στοιχειοθέτησε τους δεσμούς που συνέδεσαν το κράτος με την επικρατούσα κοινωνική τάξη. Μια ισχυρή τάση στους κόλπους του εκλεκτότερου αγγλικού μαρξισμού τόνισε ότι το εμπειρικό και το πειραματικό αντιτίθενται στην ευρωπαϊκή αφηρημένη θεωρητικοποίηση. Αρκεί να λάβεις υπόψη σου τον Edward Thompson, το μεγάλο άγγλο ιστορικό της εργατικής τάξης, ο οποίος επιτέθηκε βίαια στον δομομαρξισμό, υποστηρίζοντας ότι ποτέ δεν καταλήγει σε συμφωνία με την απτή πραγματικότητα του καπιταλισμού. Αν και συμπαθώ τη συγκεκριμένη κριτική, το αληθινό μεγαλείο τού Marx και του Gramsci έγκειται στον τρόπο με τον οποίο μετακινούνταν από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο και από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Στον χώρο των μεγάλων μαρξιστών αυτό δεν αποτελεί κλισέ, αλλά μια πρακτική που γεννιέται από την καθημερινή πραγματικότητα. Η θεωρία χωρίς εμπειρική εργασία είναι κενή, αλλά και η εμπειρική εργασία χωρίς θεωρία είναι τυφλή.

Κατά συνέπεια, λοιπόν, υποστηρίζεις ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους η προφητεία τού Marx περί κατάρρευσης του

καπιταλισμού δεν επαληθεύτηκε ήταν η έντονη ανάμειξη της ίδιας της εργατικής τάξης στη στήριξη της καπιταλιστικής παραγωγής και των σχέσεων ισχύος; Αν αυτό συμβαίνει, τότε τι μας διδάσκει όσον αφορά στη σχέση μεταξύ ταξικής τοποθέτησης και ταξικής συνείδησης;

Ναι, είναι πράγματι αλήθεια ότι οι εργάτες συμμετέχουν ενεργά στην αναπαραγωγή των συνθηκών της δικής τους καταπίεσης. Και αυτός είναι ένας από τους λόγους — αυτός στον οποίο εστίασα την προσοχή μου — που εξηγούν γιατί η προφητεία τού Marx περί κατάρρευσης του καπιταλισμού αποδείχτηκε εξαιρετικά άστοχη. Ενδεχομένως όμως, όχι και τόσο άστοχη! Οι εκτιμήσεις τού Marx όσον αφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν στην κλωστοϋφαντουργία την περίοδο του πρώιμου καπιταλισμού ήταν αξιόπιστες — το καθεστώς παραγωγής των «σατανικών μύλων» του, είτε πατριαρχικό είτε πατερναλιστικό, ήταν δεσποτικό. Ως τέτοιο δημιούργησε μια μαχητική και κάποιες φορές ριζοσπαστική εργατική τάξη, μια τάξη η οποία, πάνω απ' όλα, ήταν αυτή που προκάλεσε τον πρώιμο καπιταλισμό. Ο Marx είχε δίκιο να πιστεύει ότι ο πρώιμος ανταγωνιστικός καπιταλισμός δεν μπορούσε να επιβιώσει, αλλά έκανε λάθος, επειδή πίστεψε ότι η κατάρρευση του πρώιμου καπιταλισμού θα σήμαινε πολύ σύντομα και το τέλος του καπιταλισμού. Η αλήθεια είναι ότι ο πρώιμος καπιταλισμός άνοιξε τον δρόμο για μια νέα μορφή καπιταλισμού, μπορείς να τον αποκαλέσεις όπως θέλεις — μονοπωλιακό καπιταλισμό, ανεπτυγμένο καπιταλισμό ή οργανωμένο καπιταλισμό. Στον καπιταλισμό αυτής της μορφής δίδονταν στους εργάτες εγγυήσεις, για παράδειγμα ελάχιστοι βασικοί μισθοί. Οι εργάτες προστατεύονταν επίσης από τις καταχρήσεις της διοίκησης μέσα από τον μηχανισμό των βιομηχανικών σχέσεων. Η διοίκηση δεν είχε πια τη δυνατότητα να ασκήσει οιαδήποτε μορφή αυθαίρετης καταπίεσης αλλά όφειλε να αποσπάσει και να εξασφαλίσει τη συναίνεση των εργατών. Έτσι τελικά προκύπτει μια σταθερότερη μορφή καπιταλισμού.

Με άλλα λόγια, αντί να είναι οι εργάτες αυτοί που σκάβουν τον λάκκο του καπιταλισμού, όπως προφήτεψαν ο Marx και ο

Engels στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, η εργατική τάξη αποδείχτηκε σωτήρας του καπιταλισμού, καθώς τον ανάγκασε να κάνει παραχωρήσεις, οι οποίες έθεσαν τις βάσεις του ηγεμονικού καθεστώτος παραγωγής. Στο βιβλίο μου *Manufacturing Consent* έσφαλα, επειδή πίστευα ότι η οργάνωση του τομέα της εργασίας με βάση την ηγεμονική τακτική είχε εμφανιστεί για να παραμείνει, ενώ στην πραγματικότητα δεν ήταν παρά μια συγκυριακή μορφή, και σε πολλά σημεία του πλανήτη άνοιξε τον δρόμο, για άλλη μια φορά, σε πιο δεσποτικά καθεστώτα παραγωγής. Όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες αλλά και αλλού, επί εποχής Reagan και Thatcher, κατά τη δεκαετία του '80, ο τομέας της εργασίας αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει μια σειρά επιθέσεων από το κεφάλαιο. Αυτά τα νέα καθεστώτα αποδείχτηκαν ακόμη πιο ολέθρια σε σύγχριση με τους προκατόχους τους, διότι ενσωματώνουν στοιχεία που έχουν κληρονομήσει από εποχές ηγεμονίας σε δεσποτικές μορφές εξουσίας — τα συμφέροντα των εργατών εξακολουθούν να συνδέονται με τη διοίκηση αλλά αντί να κάνει το κεφάλαιο παραχωρήσεις, είναι η εργατική τάξη αυτή που πρέπει να υποστεί μειώσεις μισθών και αύξηση των ωρών εργασίας, ενώ παράλληλα θα πρέπει να αποδεχτεί χειρότερες συνθήκες εργασίας, ώστε να σωθούν θέσεις εργασίας. Το κεφάλαιο κήρυξε έναν πόλεμο φθοράς στις ανώτατες βαθμίδες, μια παθητική επανάσταση που σφετερίστηκε τους αγώνες των κατώτατων βαθμίδων.

Θέλω να διευχρινίσω ότι διαφωνώ με τη Σχολή της Φρανκφούρτης, η οποία υποστηρίζει ότι η εργατική τάξη μπορεί να υπνωτιστεί και να δελεαστεί από τον καπιταλισμό και την καταναλωτική του λάμψη. Η εργατική τάξη δεν υποφέρει από λανθασμένη συνείδηση, απλώς, αγωνιζόμενη να υπάρξει μέσα σε έναν καπιταλιστικό κόσμο, καταφέρνει να δημιουργήσει μια δική της ζωή που μπλοκάρει κάθε προοπτική για ένα μέλλον πέρα από τον καπιταλισμό. Ο συνδετικός κρίκος μεταξύ ταξικής τοποθέτησης και ταξικής συνείδησης ρυθμίζεται από το καθεστώς παραγωγής — και στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό το καθεστώς αυτό περιορίζει την ταξική συνείδηση σε αυτή μιας οικονομικής τάξης. Παραδόξως, στα καθεστώτα κρατικού σοσιαλισμού προέ-

κυψαν οι αντίθετες συνέπειες όσον αφορά στο καθεστώς παραγωγής, δηλαδή, αυτό το ίδιο οδήγησε στην εξέλιξη της εργατικής τάξης σε μια πολιτική τάξη – την τάξη που τελικά προκάλεσε την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Άλλα αυτό είναι μια άλλη ιστορία!

Προτίθεμαι να σε ρωτήσω για τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι εργάτες στα παλαιά καθεστώτα του κρατικού σοσιαλισμού και γενικότερα για τη φύση αυτών των καθεστώτων, αλλά αυτήν τη στιγμή θα ήθελα να συνεχίσω τη συζήτησή μας σχετικά με την κοινωνία του ανεπτυγμένου καπιταλισμού. Ειδικότερα, θα ήθελα να μάθω τις απόψεις σου για το ακόλουθο θέμα. Μήπως ο καπιταλισμός δρίσκεται σήμερα σε μια νέα φάση μετεξέλιξης (μεταφορντικός; μεταμοντέρνος; μετακαπιταλιστικός;) και ποιες είναι οι συνέπειες των νέων ρευμάτων στις ανεπτυγμένες οικονομίες του καπιταλισμού (κυριαρχία του χρηματοοικονομικού τομέα, εύκαμπτη παραγωγή, ρομποτική, τεχνολογία της πληροφορικής κ.λπ.) για το προοδευτικό πολιτικό στερέωμα;

Δεν νομίζω ότι έχω να πω τίποτε πρωτότυπο για το θέμα αυτό. Στις Ηνωμένες Πολιτείες το τοπίο είναι ζοφερό, καθώς ο τομέας της απασχόλησης γίνεται όλο και πιο ανυπεράσπιστος απέναντι στην επιθετικότητα των εργοδοτών. Όλοι τώρα εστιάζουν την προσοχή τους στην ένταξη νέων μελών, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού που εγγράφεται στα συνδικάτα εξακολουθεί να μειώνεται και δρίσκεται κάτω του 13,4%. Κατά ειρωνικό τρόπο, η νέα μεγάλη ελπίδα στον χώρο του συνδικαλισμού προέρχεται από τους μετανάστες, οι οποίοι είχαν μερικές εντυπωσιακές επιτυχίες, κυρίως στην Καλιφόρνια.

Όσον αφορά στο ζήτημα των νέων φάσεων της μετεξέλιξης του καπιταλισμού, δεν είμαι σίγουρος ότι είναι σκόπιμο να μιλήσουμε για τον ανεπτυγμένο καπιταλισμό, απομονώνοντάς τον από τον υπόλοιπο κόσμο. Παρόλο που ένα τόσο μεγάλο κομμάτι της δουλειάς μου εντάσσεται στο πλαίσιο έθνος-κράτος, γίνεται όλο και πιο φανερό ότι το πλαίσιο αυτό καθίσταται όλο και λιγότερο

κατάλληλο. Το έθνος-κράτος έχει ξεπεραστεί εκ των άνω από οργανισμούς και κοινωνικές δραστηριότητες που κυριαρχούν στον κόσμο και έχει ξεπεραστεί εκ των κάτω από κύματα λαών, την πληροφορική, αγαθά, επιχειρήσεις και ιδέες, τα οποία διαμορφώνουν μια παγκόσμια κοινωνία πολιτών. Τα κοινωνικά κινήματα, είτε πρόκειται για οικολογικά περιβαλλοντικά κινήματα είτε για κινήματα που αγωνίζονται ενάντια σε φαρμακευτικές εταιρείες, οι οποίες επιδίδονται σε μια ολέθρια συσσώρευση κερδών εις βάρος των ζωών των θυμάτων του AIDS στις φτωχές χώρες του κόσμου ή ενάντια στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου ως ενορχηστρωτή της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, καταλαμβάνουν έναν μεταβατικό χώρο ο οποίος διαρκώς διευρύνεται. Ένα ενδιαφέρον ερώτημα, κατά την άποψή μου, είναι αν αυτή η νέα παγκόσμια τάξη πραγμάτων έχει να εμφανίσει κάποια καπιταλιστική λογική, τη λογική της χρηματοδότησης του κεφαλαίου, για παράδειγμα, ή έχει επέλθει η περίοδος των αποδιοργανωμένων, κατακερματισμένων, υβριδικών καπιταλισμών. Δεν γνωρίζω την απάντηση.

Πρέπει όμως να προσθέσω ότι υπάρχει ο κίνδυνος να διογκώσουμε τη σημασία της παγκοσμιοποίησης. Οι θεωρητικοί της παγκοσμιοποίησης, σαν μια λαϊλαπα που πορεύεται μέσα στην ιστορία, συχνά δεν εκφράζουν τίποτε περισσότερο από τη δική τους προνομιακή θέση, είτε ως πολυπράγμονες ελιτιστές ακαδημαϊκοί είτε ως σύμβουλοι που προσδοκούν θέσεις σε συνέδρια και συμπόσια είτε ως ειδήμονες της πληροφορικής. Εσύ κι εγώ έχουμε τη δυνατότητα να ολοκληρώσουμε τη συγκεκριμένη συνέντευξη με e-mail και να μεταδοθεί μέσα σε μια στιγμή διασχίζοντας τις ηπείρους, καταφρύντας τις αποστάσεις μεταξύ των ηπείρων. Άλλα πόσοι στον κόσμο αυτόν έχουν μια παρόμοια πρόσβαση στις σύγχρονες τεχνολογίες της πληροφόρησης; Αν δεν καταβάλουμε μεγαλύτερη προσπάθεια, δεν θα μπορέσουμε να συνειδητοποιήσουμε σε βάθος τι σημαίνει να μένει κάποιος έξω από αυτά τα παγκόσμια κυκλώματα, τι σημαίνει να προσπαθεί να υπάρξει, όχι μόνο σε ένα πεδίο το οποίο κατακερματίζεται όλο και περισσότερο από δυνάμεις που δεν ελέγχουμε, αλλά και σε ένα πεδίο το

οποίο έχει παρακάμψει η παγκοσμιοποίηση. Η αποσύνδεση είναι τόσο καταστροφική όσο και η σύνδεση. Το *Global Ethnography*, ένα βιβλίο που ολοκλήρωσα πρόσφατα μαζί με 9 φοιτητές, οι οποίοι δούλευαν το διδακτορικό τους, καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να κατανοήσει τις τόσο διαφορετικές εμπειρίες της παγκοσμιοποίησης, ένα είδος παγκοσμιοποίησης εκ των κάτω ή αυτό που αποκαλέσαμε «παγκοσμιοποίηση προερχόμενη από τη βάση» (*grounded globalization*).

*Το βιβλίο στο οποίο αναφέρεσαι, το Global Ethnography, έχει τον υπότιτλο Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World. Αυτό είναι κάτι που εμένα τουλάχιστον με εκπλήσσει. Δεν πίστευα ότι θα θεωρούσες ιδιαίτερα χρήσιμους τους όρους αυτούς. Έτσι μια ερώτηση που μου έρχεται αυτομάτως στο μυαλό μου είναι: τι εννοείς με τον όρο «μεταμοντέρνος κόσμος;». Ποια θεωρείς ότι είναι τα υποτυλώματα ενός «μεταμοντέρνου κόσμου;»*

Αντιλαμβάνομαι ότι αυτό που προσδοκάς από τους μαρξιστές είναι να διαθέτουν μια σαφή και πειστική ανάλυση του κόσμου που τους περιβάλλει, φοβάμαι όμως ότι προσωπικά εγώ δεν διαθέτω κάτι παρόμοιο. Το βιβλίο, στο οποίο αναφέρεσαι, προέκυψε μέσα από εθνογραφικά προγράμματα, τα οποία ξεκίνησαν σε διαφορετικά σημεία του κόσμου. Περιλαμβαναν τις μελέτες των παρατηρητών που συμμετείχαν και αφορούν στους άστεγους ανακυκλωτές σκουπιδών, στους εργάτες των ναυπηγείων και στους ακτιβιστές για τον καρκίνο του μαστού στο Σαν Φρανσίσκο, στις φεμινίστριες στη Βραζιλία, στις νοσοκόμες μετανάστριες από την Κεράλα, στους μηχανικούς πληροφορικής στην Ιρλανδία, στις μητέρες της κοινωνικής πρόνοιας και στους περιβαλλοντολόγους στην Ουγγαρία, στον τομέα των σωματειακών υπηρεσιών στο Πίτσμπεργκ. Μέσα από τις μελέτες μας αποσκοπούσαμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο της «παγκοσμιοποίησης». Εφόσον δεν εντοπίσαμε κανένα ουσιαστικό βοηθητικό στοιχείο στον χώρο των παγιωμένων θεωριών —τη μαρξιστική ή κάποια άλλη— αποφασίσαμε να προχωρήσουμε επαγγελματικά. Αναπτύξαμε τρεις προ-

πτικές σχετικά με την παγκοσμιοποίηση. Την ιδέα της παγκοσμιοποίησης ως μιας εξωτερικής «δύναμης», η οποία δεν μπορεί να ελεγχθεί και μπορούμε μόνο να την αποφύγουμε ή να την επεξεργαστούμε. Η τοποθέτηση αυτή γέννησε μια δεύτερη προοπτική, η οποία αποκάλυψε κάποιες δυνάμεις, καθώς έφερε στην επιφάνεια τις διαδικασίες/επαφές που τις δημιούργησαν, όπως και μια τρίτη προοπτική, όπου η φυσικότητα των παγκόσμιων δυνάμεων προκαλούνταν από τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία λειτουργούσαν με διαφορετικές αντιλήψεις για το ποιο μπορεί να είναι το περιεχόμενο της παγκοσμιοποίησης. Αφού υιοθετήσαμε αυτές τις τρεις προοπτικές, ρωτήσαμε αν υπήρχε κάτι το καινούργιο σχετικά με την παγκοσμιοποίηση ή επρόκειτο απλώς για μια μόδα που αναπτύχθηκε μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα — οι φακοί μέσα από τους οποίους συμβαίνει να δέπεται η κοινωνική επιστήμη τον κόσμο. Είχαμε ατελείωτες αντιπαραθέσεις και συζητήσεις σχετικά με το θέμα αυτό. Τελικά καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι βέβαια κάτι νέο, αλλά ο χαρακτήρας της θα μπορούσε να είναι.

Ο μόνος συγγραφέας που είχε κάποιο νόημα για εμάς ήταν ο άγγλος θεωρητικός Stuart Hall, του οποίου η εκτίμηση σχετικά με τον παγκόσμιο μεταμοντέρνισμό διέθετε τρία χαρακτηριστικά στοιχεία —την ανάπτυξη νέων μορφών ευέλικτης συσσώρευσης, τον πολλαπλασιασμό των ταυτοτήτων και μια νέα συνεργία μεταξύ του παγκόσμιου και του τοπικού παράγοντα— τα οποία παρέκαμπταν το έθνος-κράτος. Βέβαια, η μετάβαση, αν φυσικά είναι αυτή η σωστή λέξη, από τον παγκόσμιο υπεριαλισμό στον παγκόσμιο μεταμοντέρνισμό δεν είναι ούτε κάποια ομαλή διαδικασία ούτε μονόδρομος. Αυτό που βασικά μπορέσαμε να διατυπώσουμε ήταν το εξής: μια παλαιά τάξη πραγμάτων εκτοπίζεται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους —ενταφιασμό, έκρηξη, υποταγή, μετουσίωση, ανασυνδυασμό, καταχερματισμό— και σε κάποιες περιπτώσεις η παλαιά τάξη πραγμάτων μπορεί ακόμη και να επανεφεύρει τον εαυτό της. Πάντως, δεν ήμαστε σε θέση να ξεκαθαρίσουμε αν ο παγκόσμιος μεταμοντέρνισμός αποτελούσε απλώς μια «μεταβατική» φάση μεταξύ διαφορετικών παγκο-

σμιοποιήσεων ή αν έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως μια παγκόσμια τάξη πραγμάτων αυτή καθαυτή. Η επιλογή να επονομάσουμε την παγκόσμια τάξη πραγμάτων με τον όρο μεταμοντέρνα, αποτελούσε, εν μέρει, αποδοχή της ήττας, της σύγχυσης, της αδυναμίας να συλλάβουμε τη σημερινή παγκόσμια τάξη πραγμάτων με οιδήποτε σαφές σχήμα, αλλά εξακολουθούσαμε να αναγνωρίζουμε τη σπουδαιότητα των παγκόσμιων διαστάσεων της καθημερινής ζωής.

Φαίνεται ότι έχεις ερμηνεύσει την προηγούμενη ερώτησή μου, ως να υπονοούσα ότι χρειάζεται να κατανοήσουμε τους όρους με τη δογματική τους έννοια. Όχι. Απλώς αναρωτιόμουν σχετικά με τον τρόπο που εσύ χρησιμοποιείς τον όρο «μεταμοντέρνο», επειδή πιστεύω ότι οι πολιτικοί όροι δεν είναι ουδέτεροι, αλλά αποτελούν κορμάτι ενός επιστημολογικού φάσματος που αναφέρεται στην κοινωνική πραγματικότητα. Έχοντας πει αυτό, θα ήθελα να μάθω τις απόψεις σου σχετικά με τον «μεταμαρξισμό» – ένα κυρίαρχο πλαίσιο ανάλυσης στα χέρια των σύγχρονων κοινωνικών επιστημόνων. Αναμφίβολα τα τελευταία χρόνια σημειώθηκε μια αξιοσημείωτη μετάθεση του συνολικού κέντρου βάρους προς μια κατεύθυνση, η οποία αμφισβήτησε και υπονομεύει την παραδοσιακή μαρξιστική θεωρία και πρακτική. Ο μαρξισμός θεωρείται πια από τους περισσότερους διανοούμενους μια ξεπερασμένη θεωρία διότι, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, εκφράζει μια ολιστική οντολογία και μια επιστημολογία, οι οποίες θεμελιώνονται στη συλλογιστική και στις εμπειρίες του μοντερνισμού (βιομηχανικός καπιταλισμός και υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο) και επιδιώκει ένα πρόγραμμα (παγκόσμια χειραφέτηση από την καπιταλιστική εκμετάλλευση) το οποίο είναι ακατανόητο, διφορούμενο και ανολοκήρωτο, επειδή παραμένει προσκολλημένο σε μια κοινωνική πραγματικότητα (ταξική σύγκρουση) η οποία, για να το θέσουμε απλά, δεν υφίσταται πια. Νομίζω ότι ο «μεταμαρξισμός» πήρε σάρκα και οστά μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο. Συμφωνείς;

Ναι, βεβαιώτατα. Ο μαρξισμός, τις δύο τελευταίες δεκαετίες, υπέστη ένα βαρύτατο πλήγμα και έχασε το έρεισμά του στην πολιτική φαντασία. Όσον αφορά όμως στην αναλυτική πλευρά του, είναι πιο ισχυρός από ποτέ. Όπως είπα και προηγουμένως, η κοινωνική τάξη δρίσκεται σε εξαιρετικά περίοπτη θέση στον χώρο της μελέτης στις Ηνωμένες Πολιτείες, από τη στιγμή που ο πλούσιος γίνεται πλουσιότερος σε βάρος του φτωχού και η χώρα οδηγείται από την ανάγκη συσσώρευσης κεφαλαίου. Αν και μου διαφέύγουν οι λεπτομερείς δυναμικές του παγκόσμιου καπιταλισμού, δεν υπάρχει αμφιβολία σχετικά με τη δύναμη του χρηματοοικονομικού κεφαλαίου και του πολυεθνικού κεφαλαίου. Το πρόβλημα είναι ότι η εμπειρία του συγκεκριμένου καπιταλισμού, όπως τη βιώνουμε καθημερινά, δεν φαίνεται να συντονίζεται με τις μαρξιστικές κατηγορίες και γι' αυτόν το λόγο γράψαμε τα συγκεκριμένα κείμενα περί παγκόσμιου μεταμοντερνισμού. Ίσως όμως να δρισκόμαστε απλώς εν αναμονή ενός νέου κύματος διαμαρτυριών.

Αλλά και η μαρξιστική φαντασία έχει πληγεί από την κατάρρευση του σοβιετικού κομμουνισμού και από τον τρόπο με τον οποίο οι μετακομμουνιστικές κοινωνίες αναζωογόνησαν τον νεοφιλελευθερισμό. Και δεν χωράει καμία αμφιβολία ότι οι σοβιετικές κοινωνίες μπορεί να μην υπήρξαν η Μέκκα του σοσιαλισμού, αλλά αντιπροσώπευαν ουσιαστικά την εναλλακτική λύση έναντι του καπιταλισμού. Μια εναλλακτική λύση που μας επέτρεπε να σκεφτόμαστε και να επιχειρηματολογούμε πάνω στο νόημα του σοσιαλισμού. Τώρα ο σοσιαλισμός είναι ουτοπικός και έχει εξουσιαστεί από τον πολιτισμένο διάλογο. Καθώς οι εναλλακτικές προοπτικές εξαφανίστηκαν, ο καπιταλισμός εμφανίζεται απόρθητος και αιώνιος. Οι πάλαι ποτέ μαρξιστές στράφηκαν στη μελέτη του συγχριτικού καπιταλισμού και στον τονισμό των διαφορών, έτσι, πολύ εύκολα, τους ξέφυγε η ουσία του καπιταλιστικού χαρακτήρα, ο οποίος αποτελούσε κοινή αναφορά, καθώς και η ύπαρξη μιας λογικής, στην οποία είχαν όλοι υποτάχτει. Η κριτική του καπιταλισμού εξαπατίστηκε ή αμβλύνθηκε, διότι κανείς δεν σκέφτεται πια εναλλακτικές προοπτικές. Το πιο

επείγον καθήκον των μαρξιστών σήμερα είναι να επεξεργαστούν εναλλακτικές, οι οποίες να είναι εφικτές και να μπορούν να έχουν μια εμπειριστατωμένη, εμβρυϊκή ύπαρξη.

*Μια και λέμε ότι ο μαρξισμός έχασε την ισχύ του στον χώρο της πολιτικής φαντασίας, ο E.O. Wright και εσύ έχετε εμπλακεί σε μια προσπάθεια αναδόμησης του μαρξισμού στη βάση των κοινωνιολογικών θεμελίων του. Μπορείς να μου μιλήσεις λίγο σχετικά με την εργασία αυτήν;*

Ο Erik Wright και εγώ για καιρό θεωρούσαμε την εργασία μας συμπληρωματική – αυτός μελετούσε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε σχέσεις παραγωγής και εγώ εστίαζα την προσοχή μου στις σχέσεις μέσα στην παραγωγή. Αυτός, τις «μακρο» ταξικές δομές του ανεπτυγμένου καπιταλισμού και εγώ τις «μικρο» διαδικασίες της παραγωγής και τη συστηματοποίησή τους. Αυτός είχε ως αφετηρία τις αντικειμενικές ταξικές τοποθετήσεις στην κοινωνία και εγώ τον τρόπο με τον οποίο διώνονται οι τοποθετήσεις αυτές από τα άτομα μέσα στη διαδικασία της παραγωγής. Σε γενικές γραμμές αυτός εστίαζε την προσοχή του στην πολυμορφία των ανεπτυγμένων καπιταλισμών και εγώ στην πολυμορφία των κρατικών σοσιαλισμών. Για μεγάλο χρονικό διάστημα εμπλεχτήκαμε σε αντιπαραθέσεις μεθοδολογικού χαρακτήρα – αυτός είχε στρέψει την προσοχή του προς ένα ιδιαίτερο επιστημονικό μοντέλο, το οποίο εμπνεόταν από τις φυσικές επιστήμες και εγώ επέμενα στην ιδιαιτερότητα της κοινωνικής επιστήμης, στοιχείο που θεματοποιεί τη συμμετοχή μας στον κόσμο που μελετάμε. Κατ' επέκταση αυτός συνήθως επέμενε στη δυνατότητα ελέγχου στους κόλπους των θεωριών, ενώ εγώ επέμενα στον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονται οι θεωρητικές παραδόσεις μέσα από μια ιστορικά υποκινούμενη αναδόμηση.

‘Όποιες κι αν είναι οι διαφορές μας, στη διάρκεια όλης αυτής της διαδικασίας μοιραστήκαμε τη βαθιά αφοσίωσή μας στον μαρξισμό, τη στιγμή που άλλοι εγκατέλειψαν σιγά σιγά τον

μαρξισμό για διάφορες μορφές μεταμαρξισμού ή αντιμαρξισμού. Πάνω απ' όλα όμως, θεωρήσαμε και οι δυο ότι το έλλειμμα αξιόπιστων εναλλακτικών ως προς τον καπιταλισμό αποτελεί μια μοναδική και σημαντικότατη πρόκληση, την οποία και πρέπει να αντιμετωπίσει ο μαρξισμός. Εδώ και αρκετά χρόνια έχει αφερωθεί στην αναβίωση συγκεκριμένων εναλλακτικών έναντι του καπιταλισμού, είτε αυτές αφορούν στα προνόμια του παγκόσμιου βασικού εισοδήματος είτε στο δημοκρατικό δυναμικό, όπως εκφράστηκε στο Πόρτο Αλέγκρε. Ταυτοχρόνως, εγώ έστρεψα το ενδιαφέρον μου στις χαμένες εναλλακτικές προοπτικές του κρατικού σοσιαλισμού, στις συναρπαστικές εικόνες ενός σοσιαλισμού που συγκροτούνταν από τη βάση ενάντια στο κομματικό κράτος, όπως αυτές διαμορφώνονταν από το κίνημα της Αλληλεγγύης στην Πολωνία ή τα οικονομικά πειράματα στην Ουγγαρία ή την εξάπλωση μιας κοινωνίας των πολιτών στην Τσεχοσλοβακία. Οι δυο αποκλίνουσες προσεγγίσεις μας στο θέμα των εναλλακτικών προοπτικών διαμορφώνονται μέσα στα πλαίσια της αντίληψης ενός κοινωνιολογικού μαρξισμού που έρχεται σε ρήξη με τις μαρξιστικές τελεολογίες της ιστορίας και τις καταστροφολογικές θεωρίες του καπιταλισμού, και μάλιστα εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία των πολιτών παρέχει το υλικό και τους μηχανισμούς για την αντιφατική αναπαραγωγή του καπιταλισμού. Θεωρώ το σχέδιο αυτό συνέχεια του εγχειρήματος του Gramsci για τη βαθύτερη κατανόηση του καπιταλισμού, καθώς ενσωματώνει κοινωνιολογικές απόψεις μέσα σε ένα μαρξιστικό πλαίσιο θεώρησης. Προσπαθήσαμε να συνδυάσουμε τις συμπληρωματικές μας προοπτικές, να παραβλέψουμε τις μεθοδολογικές μας διαφορές και να προσαρμόσουμε την κοινωνιολογία σε μαρξιστικούς στόχους και όχι να κάνουμε το αντίστροφο.

Ας αρχίσουμε συζητώντας τη φύση των κοινωνιών που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα ως εναλλακτικές ως προς τον καπιταλισμό. Πρώτα απ' όλα, πόσο σοσιαλιστική ήταν η «σοσιαλιστική παραγωγή» στις χώρες του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ;

Για να αποδείξω τον καπιταλιστικό χαρακτήρα των εμπειριών μου στο Σικάγο, έκρινα απαραίτητο να τις συγχρίνω με τις εμπειρίες σε ένα εργοστάσιο υπό καθεστώς κρατικού σοσιαλισμού. Ήταν καθαρή σύμπτωση το γεγονός ότι βρέθηκα στο ίδιο εργοστάσιο του Σικάγου που είχε μελετήσει ο Donald Roy 30 χρόνια νωρίτερα. Ήταν επίσης καθαρή σύμπτωση το γεγονός ότι ο διαφωνών ούγγρος συγγραφέας Miklos Haraszti, εργάστηκε για κάποιο διάστημα σε ένα ουγγαρέζικο μηχανουργείο που έμοιαζε πολύ με το δικό μου και έπειτα έγραψε τις σχετικές εμπειρίες του. Το βιβλίο του, *A Worker in Worker's State*, αποτελεί ένα ευφύες και συγκινητικό χρονικό σχετικά με τις συνθήκες εργασίας σε ένα ουγγαρέζικο εργοστάσιο, στα μέσα της δεκαετίας του '70, την ίδια εποχή που εγώ εργαζόμουν στο Σικάγο. Αυτή η μελέτη του με γοήτευσε, επειδή το συγκεκριμένο γεγονός υπονούσε ότι αυτός εργάστηκε πολύ σκληρότερα απ' ό, τι εγώ, χειρίζομενος δύο μηχανήματα ταυτοχρόνως, την ίδια στιγμή που εγώ δυσκολεύομουν αφάνταστα να χειρίστω ένα και μοναδικό. Ουσιαστικά, με έναν συγκλονιστικό τρόπο, ο άνθρωπος αυτός είχε καταλήξει να αποτελεί κάτι σαν προέκταση αυτών των μηχανημάτων. Αναρωτιέμαι πώς συνέβαινε κάτι τέτοιο, τη στιγμή που εγώ είχα μείνει με την εντύπωση ότι ένα από τα βασικά κεκτημένα δικαιώματα των σοσιαλιστών εργατών ήταν ακριβώς το δικαίωμα να μην εργάζονται σκληρά. Εφόσον εξέλειπε ο φόβος της ανεργίας δεν υπήρχε πια πίεση και δεν ήταν απαραίτητο να εξαντλούνται σωματικά στον χώρο της εργασίας. Αυτό τέλος πάντων πίστευα, εγώ τουλάχιστον.

Τελικά, δέδαια, δεν ήταν δύσκολο να αντιληφθεί κάποιος την απάντηση σ' αυτόν το γρίφο. Το πολιτικό καθεστώς της παραγωγής, όπως περιγράφεται από τον Haraszti, ήταν αυτό που εγώ αποκάλεσα γραφειοκρατικό δεσποτισμό, όπου το κόμμα, το σωματείο και η διοίκηση γίνονται οι πράκτορες της κρατικής συστηματικής παραγωγής. Επρόκειτο για ένα καθεστώς καταναγκασμού, το οποίο όμως δεν επαναπαύόταν δικαιώματα του να απολύει εργάτες, αλλά είχε αποκτήσει και το δικαίωμα να ελέγχει τους μισθούς τους. Ενώ εγώ, στην Allied, απολάμβανα την

εγγύηση ενός βασικού μισθού, ο Haraszti αμειβόταν με βάση την ποσότητα του προϊόντος που παρήγαγε κι όταν η απόδοσή του δεν έφθανε στο επιθυμητό αποτέλεσμα, τότε επηρεάζόταν και ο μισθός του. Δεν πρέπει να απορούμε λοιπόν που η ουγγαρέζικη έκδοση του βιβλίου του είχε τον τίτλο *Piece Rates!* Η μέτρηση της απόδοσης αποτελούσε τον παντοδύναμο δικτάτορα στο τμήμα παραγωγής. Πριν την είσοδο της Αλληλεγγύης στο ιστορικό προσκήνιο της Πολωνίας, είχα προβλέψει ότι η συγκεκριμένη πολιτική πρακτική, όσον αφορά στην παραγωγή, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μαζικούς αγώνες της εργατικής τάξης κατά του κράτους. Η απόλυτα διαφανής και ξεκάθαρη κυριαρχία του, καθώς και η απροκάλυπτη εκμετάλλευση εμψύχων και σφυρηλατούσαν τους αγώνες ενάντια στην υπεροχή του κράτους. Το μόνο που μπορούσε να κάνει το κράτος ήταν να προσπαθήσει να νομιμοποιήσει τους καταπιεστικούς μηχανισμούς λειτουργίας του με αδύναμες και καθόλου πειστικές ιδεολογίες. Η νομιμοποίηση αποτελούσε πάντα δίκοπο μαχαίρι — εύκολα μπορούσε να γίνει μπούμερανγκ εναντίον του κομματικού κράτους, το οποίο, επίσης εύκολα, μπορούσε να κατηγορηθεί για την αποτυχία του να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις του. Κατέληξα στο συμπέρασμα αυτό, όταν δούλεψα σε εργοστάσια στην Ουγγαρία.

Έντονα επηρεασμένος από το κίνημα της Αλληλεγγύης, και καθώς δεν μπορούσα να πάω στην Πολωνία μετά το πραξικόπεμπα του 1981, άρπαξα μια ευκαιρία που μου δόθηκε και πήγα στην Ουγγαρία. Για τα επόμενα δέκα χρόνια δούλεψα σε αρκετά εργοστάσια — ένα εργοστάσιο σαμπάνιας, μια μικρή κλωστοϋφαντουργία, ένα μηχανουργείο και, στο τέλος, το όνειρό μου έγινε πραγματικότητα! Τρύπωσα στα μεγάλα Χαλυβουργεία Λένιν ως εργάτης στις καμίνους. Ενδιαφερόμουν να άρω τις απαντήσεις σε δύο ερωτήματα — το πρώτο αφορούσε στον ιδιαίτερο χαρακτήρα της οργάνωσης του εργασιακού τομέα σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς και το δεύτερο στο θέμα της ταξικής συνείδησης. Όσον αφορά στο πρώτο ερώτημα, κατέληξα σε συμπεράσματα πολύ διαφορετικά από αυτά του Haraszti, του οποίου οι εμπειρίες, όπως πληροφορήθηκα, ήταν απόρροια της κατάστασής του

ως αντιπολιτευόμενου το καθεστώς, καθώς και των δρακόντειων μέτρων που είχαν λάβει στο Εργοστάσιο Τρακτέρ Κόκκινος Αστέρας, όταν δούλευε εκεί. Σε γενικές γραμμές, κατά την περίοδο του μετασχηματισμού, μετά το 1968, οι χώροι εργασίας της Ουγγαρίας χαρακτηρίζονταν από την αυτονομία του εργάτη ή, αν προτιμάς, από μια μορφή ευέλικτης εξειδίκευσης, η οποία επέτρεπε στους εργάτες να αυτοσχεδιάζουν όσον αφορά στα ενδημικά ελλείμματα υλικών, μηχανημάτων και προσφοράς εργασίας. Γεγονός είναι ότι επικρατούσε μια σχετική ένταση μεταξύ του γραφειοκρατικού δεσποτισμού του καθεστώτος παραγωγής, από τη μια πλευρά, και της ανάγκης των εργατών για αυτονομία, από την άλλη, στοιχείο απαραίτητο για να μπορούν να παράγουν αποτελεσματικά. Η αυτονομία των εργατών αποτελούσε τελικά τη βάση αμφισβήτησης του σοσιαλισμού με τους δικούς του όρους. Από τη στιγμή που το κομματικό κράτος διακήρυξε επισήμως ότι ο σοσιαλισμός κρίνεται αποτελεσματικός, επειδή είναι το πολίτευμα που υποστηρίζει την ισότητα και τη δικαιοσύνη, οι εργάτες ρωτούσαν για ποιο λόγο όλα γύρω τους ήταν αναποτελεσματικά, άνισα και άδικα. Γιοθετώντας τις ίδιες τις σοσιαλιστικές αξίες, οι εργάτες επιτίθεντο στο καθεστώς και το κατηγορούσαν για την αποτυχία του να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις του. Σε τελευταία ανάλυση το καθεστώς παραγωγής κατασκεύαζε μάλλον διαφωνούντες παρά συναίνουντες!

Παραμένει όμως το ερώτημα, γιατί η συγκεκριμένη διαφωνία, στην Πολωνία, διαμόρφωσε ένα εργατικό κίνημα και δεν συνέβη το ίδιο στην Ουγγαρία; Στην Πολωνία υπήρχε ένα καθεστώς πιο χαλαρό, που ανεχόταν κάποια κυκλώματα δυσαρεστημένων, καθώς και μια πιο συνεκτική και ανεξάρτητη Εκκλησία. Μαζί δημούργησαν μια κοινωνία πολιτών, η οποία παρέιχε το ανθρώπινο δυναμικό και το έδαφος για να γεννηθεί ένα ομοιογενές και σταθερό εργατικό κίνημα. Στην Ουγγαρία, αντίθετα, δεν ήταν τόσο το πολιτικό όσο το οικονομικό άνοιγμα που προσδιόρισε τις ιδιαιτερότητες της δεκαετίας του '70. Η παραικονομία διοχέτευε τις ενέργειες των εργατών σε περισσότερο ατομικές και επιχειρηματικές κατευθύνσεις. Η εργατική τάξη είχε κατακερματιστεί και

απορροφήθει στον κρατικό κορπορατιβισμό. Κατά ειρωνικό τρόπο, όταν εγώ δύλευα σκληρά στα Χαλυβουργεία Λένιν και είχα στρέψει όλη την προσοχή μου στη ζωή της εργατικής τάξης, το πολιτικό εποικοδόμημα της Ουγγαρίας κατέρρεε. Αυτό που επρόκειτο να συμβεί ήταν η μετάβαση στον καπιταλισμό, και όχι στον δημοκρατικό σοσιαλισμό όπως ήλπιζα εγώ.

Μαζί με τον συνεργάτη μου János Lukács γράψαμε τον επικήδειο του κρατικού σοσιαλισμού σε ένα βιβλίο με τον τίτλο *The Radiant Past*, στο οποίο παρουσιάσαμε συνοπτικά τις μελέτες μας στα εργοστάσια. Ήδη από το 1981 πιστεύαμε ότι, τουλάχιστον όσον αφορά στην εργατική τάξη της Ουγγαρίας, το παρελθόν θα φαινόταν ρόδινο σε σύγκριση με το μέλλον. Γιατί, παρ' όλα τα λάθη του, ο κρατικός σοσιαλισμός βασικά προσέφερε αξιοπρέπεια και ασφάλεια σε πολλούς εργάτες του — στοιχεία που θα ανταποκύπταν ταχύτατα από τις νέες καπιταλιστικές δυνάμεις. Όταν, το 1999, δέκα χρόνια μετά την πτώση του Τείχους, επέστρεψα στο Miskolc για να μιλήσω στους συναδέλφους μου, ανακάλυψα σε πόσο άθλια κατάσταση βρίσκονταν πάρα πολλοί από αυτούς.

Στη Δύση κυριαρχούσε η αντίληψη ότι οι προηγούμενες σοσιαλιστικές οικονομίες αποτελούσαν τμήμα ενός και μοναδικού, ομοιογενούς συστήματος παραγωγής, με παρόμοιες τάσεις και αντιφάσεις. Προφανώς δεν ήταν μια ιδιαίτερα ακριβής περιγραφή, αν λάβουμε υπόψη μας τις δικές σου αναλύσεις σχετικά με τα συστήματα παραγωγής στην Πολωνία και Ουγγαρία. Γιοστηρίζεις, λοιπόν, ότι τα σοσιαλιστικά συστήματα παραγωγής αντιπροσώπευαν κοινωνίες που βασίζονταν στις κοινωνικές τάξεις ή απλώς ότι αποτελούσαν «παραμορφωμένα εργατικά κράτη», με καμιά ή έστω με ελάχιστες κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες, όπως αυτές συνεπάγονται μέσα στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής;

Όχι, δεν θεωρώ τη Σοβιετική Ένωση ή τους ευρωπαϊκούς δορυφόρους της «παραμορφωμένα εργατικά κράτη». Θεωρώ τις χώρες αυτές ταξικές κοινωνίες, με τα δικά τους διαφορετικά μέσα

εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Χρησιμοποίησα τη γλώσσα της κρατικής σοσιαλιστικής μεθόδου παραγωγής, όπου μια τάξη «προγραμματιστών» έχει κατά βάση οικειοποιηθεί το πλεόνασμα από μια τάξη «άμεσων παραγωγών» και στη συνέχεια κατανέμει το πλεόνασμα αυτό. Οι προγραμματιστές αυτοί, τους οποίους ο Ivan Szelenyi αποκαλεί «τελεολογικούς» ή «ορθολογικούς» αναδιανεμητές, δικαιολογούν την από μέρους τους συγκεκριμένη μορφή εκμετάλλευσης εν ονόματι της επιστημονικής τους εξειδίκευσης, καθώς θεωρούν ότι είναι σε θέση να προσδιορίσουν τις ανάγκες των πάντων. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στον καπιταλισμό, όπου η εκμετάλλευση είναι συγκαλυμμένη και όπου η γηγεμονία δεσμεύει τους εργάτες έναντι των καταπιεστών τους μέσα από ένα συγκεκριμένο συντονισμό συμφερόντων, η εκμετάλλευση στον κρατικό σοσιαλισμό είναι διαφανής και καταφανής και βέβαια οφείλει να νομιμοποιηθεί. Όπως έχω ήδη όμως αναφέρει, η νομιμοποίηση είναι μια αδύναμη, αβέβαιη και απρόβλεπτη μορφή συγχώνευσης, η οποία πολύ εύκολα μπορεί να στραφεί κατά του εαυτού της.

Αυτή η απλοποιημένη εικόνα πρέπει να ολοκληρωθεί. Ακριβώς όπως η οικονομία της αγοράς στον καπιταλισμό απαιτεί από το κράτος να ρυθμίσει και να αποζημιώσει τις τυχόν δυσλειτουργίες του, έτσι και ο κρατικός σοσιαλισμός εξαρτάται από όλων των ειδών τις άτυπες οικονομικές διαδικασίες, που συχνά συνδέονται με αγορές ή ψευδοαγορές, οι οποίες ονομάζονται μάυρη οικονομία, δεύτερη οικονομία ή παραοικονομία. Οι παραλαγές των χωρών του κρατικού σοσιαλισμού βασίζονται στην έκταση και τον χαρακτήρα αυτής της παραοικονομίας, καθώς και κατά πόσο ήταν επίσημη ή νόμιμη. Εμφανίζεται περισσότερο ανεπτυγμένη στην Ουγγαρία κατά τη δεκαετία του '80, τότε που η χώρα αγκάλιασε μια μεγάλη γκάμα δευτερεύοντων συστημάτων μέσα στον χώρο των επιχειρήσεων και στους συνεταιρισμούς εκτός επιχειρήσεων, είτε οι επιχειρήσεις αυτές ήταν συνεταιριστικά αγροκτήματα είτε βιομηχανίες. Δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο, στη Ρωσία, οι επιχειρήσεις να είναι χωρισμένες στα δύο — το ένα κομμάτι αντιπροσώπευε την επίσημη επιχειρηση, ενώ το άλλο λειτουργούσε

ως μέσον ανταλλαγής με σκοπό τη δημιουργία βραχυχρόνιου και μικρής κλίμακας αποθεματικού υλικών, εργατικού δυναμικού κ.λπ. Ποτέ δεν είδα κάτι σχετικό στην Ουγγαρία. Οι διαφορετικές παραοικονομίες αντανακλούσαν, φυσικά, τις διαφορετικές επίσημες οικονομίες. Η Ουγγαρία ανέλαβε οικονομικές μεταρρυθμίσεις στα τέλη της δεκαετίας του '80, εγκαταλείποντας τους υλικούς προγραμματισμούς, διαδικασία που τη διατήρησε στα πλαίσια μιας μορφής οικονομικού προγραμματισμού, ενώ η σοβιετική οικονομία λειτουργούσε με βάση τους υλικούς προγραμματισμούς, δηλαδή τον καθορισμό στόχων στις ποσότητες υλικών αγαθών και ακολούθησε πιστά τη γραμμή αυτή μέχρι το τέλος. Στη Ρωσία τα ελλείμματα ήταν οξύτερα, κατά συνέπεια αναπτύχθηκαν δραστικότεροι αντισταθμιστικοί μηχανισμοί, οι οποίοι εμφανίζονται πιο συστηματοποιημένοι απ' ό,τι στην Ουγγαρία, όπου οι ασχημάτιστες και ατροφικές αγορές ανέπτυξαν μια δική τους λογική.

Λοιπόν, ναι, ο υπαρκτός σοσιαλισμός δεν ήταν μονολιθικός. Και σήμερα παρακολουθούμε την κατάληξη αυτών των παραλλαγών στα διαφορετικά πεπρωμένα της μετασοσιαλιστικής μετεξέλιξής τους.

*Κατά την άποψή σου, τι οδήγησε στην κατάρρευση των σοσιαλιστικών κοινωνιών;*

Όπως ανέφερα ο κρατικός σοσιαλισμός ήταν ένα αδύναμο σύστημα, καθώς ο τρόπος ενσωμάτωσής του συνέβαινε κύρια μέσα από τη νομιμοποίηση της εκμετάλλευσης. Η ιδεολογία χρησίμευε για να ισχυροποιεί τη συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων, αλλά ήταν μια ιδεολογία που στην ουσία ενθάρρυνε την αντίδραση και τη διαφωνία. Όταν το κομματικό κράτος ισχυρίζόταν ότι εκπροσωπεί τις ανάγκες όλων των πολιτών του, πραγματικά πήγαινε γυρεύοντας. Ήταν πάντοτε ευάλωτο σε κατηγορίες, καθώς διαιώνιζε μια ταξική κοινωνία με σκοπό τη διατήρηση της κυριαρχίας του. Οι εργάτες αμφισβήτησαν το γεγονός ότι δήθεν ζόύσαν σε ένα κράτος εργατών, διότι αντί να δημιουργούν σοσιαλισμό, τον ζωγράφιζαν! Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι σε τακτά

χρονικά διαστήματα –1956, 1968, 1980, 1989– οι εργάτες προκαλούσαν το κράτος, το οποίο υποτίθεται ότι αντιπροσώπευε τα συμφέροντά τους. Δεν πιστεύω πάντως ότι οι συγκεκριμένες προκλήσεις που προέρχονταν από τη βάση, αποτελούν τα κρίσιμα συστατικά της κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού. Κατά πάσα πιθανότητα το σύστημα κατέρευσε από πάνω προς τα κάτω, όταν οι κυρίαρχες τάξεις έπαψαν να πιστεύουν ότι μπορούσαν να κάνουν τον κρατικό σοσιαλισμό να λειτουργήσει σύμφωνα με την ιδεολογία που υποστήριζαν. Όταν η κυρίαρχη τάξη πάψει να πιστεύει στην ίδια την ιδεολογία της, όταν γίνει κυνική, τότε το καθεστώς ή μετατρέπεται σε καθεστώς τρόμου ή διαλύεται. Με την περεστρόικα, ο τρόμος δεν υπήρχε πια στην ημερήσια διάταξη και έτσι το καθεστώς διαλύθηκε – εκεί αλλά και στους δορυφόρους του. Με λίγα λόγια, ο κρατικός σοσιαλισμός αποσυντέθηκε, διότι δεν είχαν απομείνει πια καθόλου σοσιαλιστές.

*Και αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρχαν άλλες εναλλακτικές δυνατότητες στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, εκτός από τη μετάβαση στον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς;*

Έκείνη την εποχή, γύρω στο 1989, όταν δρισκόμουν ακόμη στην Ουγγαρία, πίστευα ότι υπήρχαν εναλλακτικές δυνατότητες, κι αν όχι μια νέα μορφή σοσιαλισμού, τότε τουλάχιστον μια νέα μορφή καπιταλισμού. Βάσιζα τις ελπίδες μου σε κάποιες ασυνήθιστες μορφές παραγωγής, οι οποίες είχαν αναπτυχθεί μαζί με τον ουγγαρέζικο σοσιαλισμό, καθώς και στην ξαφνική εμφάνιση, το 1988, ενός κινήματος μέσα στο εργοστάσιο παράλληλα με τη δημιουργία ενός συμβουλίου, στοιχείο που αποτέλεσε ισχυρό παράγοντα στη διαδικασία ιδιωτικοποίησης των επιχειρήσεων. Καμιά εναλλακτική δεν απέδωσε καρπούς. Το ουγγαρέζικο κράτος συγκέντρωσε πρώτα όλες τις ιδιοκτησίες στα χέρια ενός Κρατικού Πρακτορείου Ιδιοκτησίας και μετά δέχτηκε οικονομικές προσφορές από διάφορες εταιρείες. Στο τέλος δεν υπήρχε χώρος για καμιά σοσιαλιστική εναλλακτική. Ο συνάδελφός μου János Lukács αγωνίστηκε με πάθος να περάσει μια σειρά νόμων που

αφορούσαν στη διευκόλυνση των Προγραμμάτων Αγοράς Μετοχών εκ μέρους των Εργαζομένων (Employee Stock Ownership Plans-ESOP), αλλά ακόμη και αυτή η εναλλακτική, η οποία δεν χρίθηκε απειλητική, αποδείχθηκε μια πολύ δύσκολη μάχη. Κάποιοι συνεχίζουν να επιμένουν ότι η Ουγγαρία αναπτύσσει το δικό της δρόμο προς τον καπιταλισμό, δρόμο που βασίζεται σε μια σειρά ιδιοκτησιών υβριδικής μορφής, σε συνδυασμένες μορφές, οι οποίες συνενώνουν με νέους τρόπους την ιδιωτική με την κρατική ιδιοκτησία. Σήμερα αφιεράλλω πολύ αν αυτή η λύση μπορεί να έχει διάρκεια, καθώς ο παγκόσμιος καπιταλισμός και, κυρίως, οι ξένοι επενδυτές διαδραματίζουν έναν όλο και σημαντικότερο ρόλο στην ουγγαρέζικη οικονομία. Αν παλαιότερα, κάτω από την ομπρέλα του κρατικού σοσιαλισμού, η Ουγγαρία είχε τη δυνατότητα να πειραματιστεί, τώρα αναγκάζεται να ακολουθήσει τις επιταγές του διεθνούς κεφαλαίου.

Θα πρέπει να προσθέσω ότι δεν πιστεύω πως ο κρατικός σοσιαλισμός ήταν ένα οικονομικό σύστημα που χρεοκόπησε. Ακριβώς, το αντίθετο. Η πολυμορφία των οικονομικών σχημάτων, όπως αυτά δημιουργήθηκαν από τη βάση, υπονοεί ότι ήταν ένα σύστημα αρκετά εύκαμπτο. Ακριβώς όπως ο όψιμος ευρωπαϊκός καπιταλισμός, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και στις αρχές του εικοστού, αντιμετώπισε διάφορες οικονομικές κρίσεις, έτσι και ο κρατικός σοσιαλισμός αντιμετώπισε παρόμοιες κρίσεις στα τέλη του εικοστού, απλώς δεν είχε τον χώρο για να κάνει τους ελιγμούς του μεγάλου αδελφού του. Η παγιωμένη ύπαρξη ενός ώριμου παγκόσμιου καπιταλισμού παρέχει ένα πλαίσιο εχθρικό στην ανασύνταξη του κρατικού σοσιαλισμού, παρόλο που ο δεύτερος έχει πράγματι πάρα πολλούς λόγους για να αναγεννηθεί.

*Πόσο σημαντικός θεωρείς ότι ήταν ο ρόλος των διανοούμενων της ανατολικής Ευρώπης κατά τη διαδικασία της μετάβασης και της νομιμοποίησης του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς;*

Θεωρώ ότι διαδραμάτισαν έναν πολύ σημαντικό ρόλο και προς τις δύο κατευθύνσεις – όσον αφορά στην αποτυχία τους να αρ-

θρώσουν εναλλακτικές με δυνατότητες ανάπτυξης στο έδαφος του χρατικού σοσιαλισμού και βεβαίως όσον αφορά στον εκ μέρους τους εναγκαλισμό του καπιταλισμού και των θαυμάτων του. Ακριβώς όπως πάρα πολλοί διανοούμενοι στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη αγκάλιασαν τον σοσιαλισμό, κατά τη δεκαετία του '50, έτσι και τώρα κάποιοι πέρασαν στο άλλο άκρο και άνοιξαν την αγκαλιά τους στον καπιταλισμό. Επειδή ήταν τόσοι πολλοί αυτοί που έβλεπαν μόνο το κακό στον χρατικό σοσιαλισμό, αναγόρευσαν τον καπιταλισμό σε ένα είδος ουτοπίας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι οι διανοούμενοι της κεντρικής Ευρώπης είναι υπεύθυνοι για την αναζωογόνηση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας. Ο ενθουσιασμός τους δεν συμβάδιζε με την πραγματικότητα. Απορρίπτοντας τον μαρξισμό έγιναν η εμπροσθοφυλακή της αναγέννησης του νεοφιλελευθερισμού. Το 1978 οι Konrad και Szelenyi έγραψαν το περίφημο βιβλίο τους με θέμα τον υπαρκτό σοσιαλισμό, όπου εκφράζουν την άποψη ότι χάρη στον συγκεντρωτισμό του τομέα προγραμματισμού στα καθεστώτα του χρατικού σοσιαλισμού, οι διανοούμενοι οδεύουν προς τη μεταμόρφωσή τους σε ισχυρή τάξη. Σήμερα βέβαια είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε μια τέτοια εικόνα, με εξαίρεση ίσως κάποιες σύντομες περιόδους στις δεκαετίες '60 και '70. Κατά ειρωνικό τρόπο, ακριβώς την εποχή που άρχιζε η μετασοσιαλιστική περίοδος, οι διανοούμενοι άρχισαν να εδραιώνονται ως μια ισχυρή τάξη, καθώς συχνά επηρέαζαν νομοθετικές διαδικασίες. Από τότε βέβαια αποσύρθηκαν – καθώς δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν αποτελεσματικά στις απαιτήσεις και στους συμβιβασμούς της πολιτικής εξουσίας, ενώ ο λαός είχε απογοητευθεί από την απόδοσή τους. Ειδικά στη Ρωσία οι διανοούμενοι παραιτήθηκαν από κάθε ευθύνη ως προς τη διαμόρφωση κάποιας, έστω, στοιχειώδους κριτικής στον νέο καπιταλισμό και μάλιστα εκμεταλλεύτηκαν τις καινούργιες ευκαιρίες και τις δυνατότητες πλουτισμού που προσέφερε η νέα τάξη πραγμάτων. Η ανάμεική τους στην αμφισβήτηση της παλιάς τάξης πραγμάτων δυσκόλεψε τη δυνατότητα αύξησης κριτικής στον καπιταλισμό, δηλαδή την αναζήτηση μελλοντικών προοπτικών και όχι απλώς την έκφραση μιας νο-

σταλιγκής διάθεσης. Είναι επίσης αλήθεια ότι αντιμετωπίζουν ένα καθεστώς που δεν φαίνεται και ιδιαίτερα υπομονετικό ούτε ενδιαφέρεται για τους διανοούμενους. Ξεμυαλίστηκαν από τον καπιταλισμό και ουσιαστικά έθρεψαν τον μηχανισμό που τελικά θα τους κατέστρεφε ως αυτόνομη οντότητα.

Κρίνω τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι διανοούμενοι της ανατολικής Ευρώπης κατά τη μετάβαση στον καπιταλισμό της ελεύθερης αγοράς με παρόμοιο τρόπο, και η γενικόλογη ρητορική που ανέπτυξαν κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου ήταν πράγματι αποτελεσματική, όσον αφορά στη νομιμοποίηση της υποταγής της εργασίας στη νέα καπιταλιστική τάξη και στην αλόγιστη επίθεση στον τομέα των κοινωνικών παροχών και καταχτήσεων. Στο πλαίσιο αυτό θα σου θέσω μια διττή ερώτηση: πρώτον, αντιπροσωπεύουν οι διανοούμενοι μια πρόσκαιρη τάξη ή αποτελούν, λίγο ως πολύ, ένα μόνιμο εξάρτημα της ελίτ της εξουσίας στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες; Και, δεύτερον, υπάρχει σήμερα μια εγγενής καπιταλιστική τάξη στον παλιό σοσιαλιστικό κόσμο με τη μορφή που εμφανίστηκε και εξελίχθηκε στη Δύση;

Είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι οι διανοούμενοι διαμόρφωσαν κάποιους είδους κοινωνική τάξη, ακόμη και σε προσωρινή βάση. Όπως ανέφερα, παρατηρήθηκε η επανεμφάνιση των διανοούμενων στο κοινοβουλευτικό στερέωμα τα πρώτα χρόνια της μετασοσιαλιστικής περιόδου, από τότε όμως πολλοί αποσύρθηκαν με δική τους πρωτοβουλία ή καταψήφιστηκαν. Είτε αυτοί απογοητεύτηκαν από την πολιτική είτε οι ψηφοφόροι τους απογοητεύτηκαν απ' αυτούς.

Όσον αφορά στη σύνθεση της καπιταλιστικής τάξης στις χώρες αυτές, θεωρώ ότι σημειώνονται σημαντικές διαφορές. Αν παρατηρήσεις την κεντρική Ευρώπη, για παράδειγμα, όπου η ιδιωτικοποίηση προχώρησε με πολύ πιο αργούς ρυθμούς από τους αναμενόμενους, θα διαπιστώσεις ότι οι αυτόχθονες καπιταλιστές είναι μικρομεσαίοι επιχειρηματίες (καταστηματάρχες ή ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων), ξένο κεφάλαιο ή κρατικές επιχειρή-

σεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην περίπτωση αυτή έχουμε αυτό που οι Gil Eyal, Ivan Szelenyi και Eleanor Townsley αποκαλούν «καπιταλισμό χωρίς καπιταλιστές», ένα είδος διευθυντικού καπιταλισμού. Στη Ρωσία η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική. Εχει η αντίδραση κατά της κρατικής ιδιοκτησίας και της κρατικής πολιτικής των ρυθμίσεων λειτουργησης δυναμικότερα και αποφασιστικότερα ως προς τη δρομολόγηση των ιδιωτικοποιήσεων και οι επιχειρήσεις παραδόθηκαν αποτελεσματικά στους μάνατζερ. Αντί του «καπιταλισμού χωρίς καπιταλιστές» έχουμε «καπιταλιστές χωρίς καπιταλισμό». Δεν υπάρχει χρηματοοικονομική και νομική οργανωτική δομή, έτσι συναντάμε έναν πολύ πρωτόγονο καπιταλισμό ο οποίος συνδέθηκε με την εγκληματικότητα, τσάκισε την οικονομία και την οδήγησε στο χάος. Φυσικά, και στις δύο περιπτώσεις, αυτός ο μετασοσιαλιστικός καπιταλισμός δομείται στις βάσεις του προϋπάρχοντος κρατικού σοσιαλισμού και υπό τις πιέσεις του διεθνούς καπιταλισμού — στοιχεία που τον διαφοροποιούν σημαντικά από τον δυτικό καπιταλισμό του δέκατου ένατου αιώνα.

Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κοινωνιολογικών ερμηνειών αναφορικά με τις, ευρείας κλίμακας, τάσεις και εξελίξεις στα έθνη του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ συγχλίνουν στην εκτίμηση μιας λατινοαμερικανοποίησης της ανατολικής Ευρώπης. Οι δικές σου αναλύσεις, όσον αφορά στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες, υποστηρίζουν μια παρόμοια ερμηνεία;

Οι πολιτικοί επιστήμονες προσπάθησαν να χαράξουν παράλληλες διαδρομές, μελετώντας και συγκρίνοντας τα προγράμματα εκδημοκρατισμού στη λατινική Αμερική και αυτά στις μετασοσιαλιστικές χώρες, κάτι τέτοιο όμως παραβλέπει την κληρονομιά του παρελθόντος και τις ιδιαιτερότητες του οικονομικού χαρακτήρα της συγκεκριμένης μεταβατικής φάσης. Επίσης, ομογενοποιεί τον μετασοσιαλισμό. Όπως είπα, η τροχιά της ρωσικής περίπτωσης είναι πολύ διαφορετική από αυτές της Πολωνίας και της Ουγγαρίας. Έχοντας παραχολουθήσει τη

ρωσική βουτιά στον «καπιταλισμό» την τελευταία δεκαετία, θεωρώ ότι πρόκειται για μια διαδικασία «αυτοανάλωσης»<sup>1</sup>, της οποίας η δυναμικότερη έκφραση αφορούσε στις σφαίρες της χυκλοφορίας και της διανομής (οι τομείς καταργήθηκαν με την κατάρρευση του κομματικού κράτους). Το συνάλλαγμα —εμπόριο, οικονομία, μαφία— υπήρξε η χυρίαρχη δύναμη και σε βάρος της συσσώρευσης, που ακολουθούσε φθίνουσα πορεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όχι μόνο την πτώση του βιοτικού επιπέδου, αλλά και την επάνοδο του νοικοκυριού ως κεντρικής μονάδας παραγωγής, την ανάδειξη του κεντρικού ρόλου της αυτοτροφοδότησης μέσα από μια υποτυπώδη παραγωγή και άλλες μορφές οικιακής απασχόλησης, όπως και ανεπίσημα δίκτυα αμοιβαιότητας. Αυτό συνέβη στη γεωργία, αλλά όχι σε μικρότερο βαθμό απ' όπι στη βιομηχανία και θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ρωσία δίωσε μια φάση επανόδου της αγροτικής κοινωνίας — μια τεραστίων διαστάσεων οικονομική οπισθοδρόμηση. Αυτό συμβαίνει στον έναν πόλο, εκεί όπου ζει η πλειοψηφία. Στον άλλο πόλο, μια μπουρζουαζία εμπορικών αντιπροσώπων ζει αποσυνδεδεμένη από τα οικονομικά προϊόντα της βιομηχανίας φυσικών πόρων (χυρίως την εξαγωγή φυσικού αερίου και πετρελαίου), τα οποία ενσωματώθηκαν στα δίκτυα της παγκόσμιας οικονομίας. Με λίγα λόγια, ο Ρώσος είναι χωρισμένος σε δύο κομμάτια που απέχουν παρασάγγας το ένα από το άλλο — μια «υπερσύγχρονη» μεσοαστική τάξη που βασίζεται στον χρηματοοικονομικό τομέα, στον χώρο των φυσικών πόρων και στα μέσα επικοινωνίας, η οποία έχει οικειοποιηθεί τους πόρους της χώρας και εξωθεί τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού προς μια «προσύγχρονη» κατεύθυνση. Μου έρχονται στο μυαλό οι καυστικές επιθέσεις τού Frantz Fanon

1. Θεωρία της αυτοανάλωσης (involution): Επρόκειτο για ένα όρο που εκλαϊκεύτηκε και διαδόθηκε από τον Clifford Geertz στη μελέτη του για την Ιάβα, με σκοπό να περιγράψει μοντέλα υποανάπτυξης. Στο συγκεκριμένο κείμενο υπονοεί ότι οι οικονομικές αλλαγές στη Ρωσία δεν υπήρξαν ούτε «επαναστατικές» ούτε «εξελικτικές». Αντίθετα έλαβε χώρα μια διαδικασία αναδίπλωσης και οπισθοδρόμησης. Επομένως οι αλλαγές αυτές δεν ήταν σε καμιά περίπτωση προοδευτικές.

εναντίον της αφρικανικής εθνικής αστικής τάξης στα χρόνια της μεταποικιοκρατικής περιόδου, και υπ' αυτή την έννοια φυσικά και υπάρχουν παραλληλισμοί με τη λατινική Αμερική.

Η μοίρα της μεγάλης μάζας των Ρώσων αντικατοπτρίζεται σε μια άνευ προηγουμένου δημογραφική παρακμή, όσον αφορά στη διάρκεια ζωής, χυρίως για τους άνδρες, η οποία έπεσε γύρω στα 58, παρόλο που ανέκαμψε λιγάκι τα τελευταία δυο ή τρία χρόνια. Στην Έκθεση Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Development Report), για το έτος 1999, αναφέρεται απώλεια 6 εκατομμυρίων ανδρών, η οποία αντιπροσωπεύει απώλεια σε ανθρώπινες ζωές ισοδύναμη με τις απώλειες κατά τη σταλινική εποχή του τρόμου. Δεν πρόκειται απλώς και μόνο για ιδεολογική μανία και εμμονή με τις αγορές, αλλά για αληθινή απώλεια ανθρώπινων ζωών, στοιχείο που οδήγησε στον χαρακτηρισμό της νέας οικονομίας με τον όρο «αγορά του σταλινισμού» (market Stalinism). Το χάσμα μεταξύ των δυο φύλων ως προς τη διάρκεια ζωής είναι τεράστιο, περίπου 12 χρόνια, στοιχείο που αντανακλά, όπως εγώ πιστεύω, την περιθωριοποίηση μιας μεγάλης μερίδας ανδρών, εξαιτίας της κατάργησης θέσεων εργασίας στον τομέα της βιομηχανίας. Παρόλο που άνδρες και γυναίκες υπέφεραν κατά την περίοδο της μεταβατικής φάσης της αγοράς, οι γυναίκες αποδείχτηκαν πιο εύκαμπτες από τους άνδρες, πολλοί από τους οποίους δεν είχαν πια λόγο ύπαρξης. Το μονοπώλιο τους στον χώρο του νοικοκυριού, κληροδότημα της σοβιετικής νομοθεσίας, έδωσε στις γυναίκες μια ισχυρή βάση για την οικονομική τους προσαρμογή. Άλλα ακόμη και σ' αυτή την περίπτωση θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί και να μην υπερβάλλουμε όταν μιλάμε για τις ιδιαιτερότητες της Ρωσίας. Ενδεχομένως να συναντήσουμε παρόμοιες τάσεις και σε χώρες του Τρίτου Κόσμου. Για παράδειγμα, κάποιοι φοιτητές εφάρμοσαν την θεωρία που ανέπτυξα περί αυτοανάλωσης μελετώντας τα επακόλουθα της αποδιομηχάνισης στη Νότια Αφρική.

Δεδομένων όλων αυτών των ριζοσπαστικών αλλαγών, οι οποίες έλαβαν χώρα στο παγκόσμιο στερέωμα κατά το δεύτερο μισό του

εικοστού αιώνα, και με βάση το γεγονός ότι ένα σημαντικό πεδίο προβληματισμού για τον μαρξισμό και την κοινωνιολογία, γενικότερα, υπήρξε πάντα ο τρόπος με τον οποίο χειρίζονταν τα θέματα του μετασχηματισμού και τα δύσκολα προβλήματα μιας μεταβατικής περιόδου, σε ποιο σημείο θεωρείς ότι απαιτείται ένας νέος τρόπος σκέψης και αντίληψης των πραγμάτων;

Υποθέτω ότι η απάντηση στο ερώτημα σου εξαρτάται εν μέρει από το ποιες πιστεύουμε ότι είναι αυτές οι ριζικές αλλαγές. Τα τελευταία είκοσι χρόνια έστρεψα το ενδιαφέρον μου στην πραγματικότητα και απέφυγα τις ουτοπικές εναλλακτικές προπτικές του καπιταλισμού. Οι μελέτες μου περί κρατικού σοσιαλισμού οδηγήθηκαν από τη δυσαρέσκεια εξαιτίας της σύγκρισης μεταξύ της σχληρής πραγματικότητας του καπιταλισμού και των αναπόδεικτων θαυμάτων ενός κερδοσκοπικού σοσιαλισμού. Οφείλουμε να συγχρίνουμε σχετικά πράγματα, τον ανεπτυγμένο καπιταλισμό με τον κρατικό σοσιαλισμό. Κατά την άποψή μου πάντως το τέλος του σοβιετικού κομμουνισμού και η μετάβαση στον καπιταλισμό της αγοράς αντιπροσωπεύουν το σημαντικότερο κίνημα της τελευταίας εικοσαετίας. Δεν υπάρχει, όμως, λόγος να πάφουμε να ερευνούμε τις χαμένες δυνατότητες, αυτές που θάφτηκαν μέσα στο σύστημα του κρατικού σοσιαλισμού και τελικά τον ακολούθησαν στο αφανισμό.

Εκίνησα τη μελέτη μου εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο ο μεταποικιοκρατισμός στην Αφρική, αλλά και αλλού, διέψευσε τις αρχικές ελπίδες για ανεξαρτησία και τώρα διαπιστώνω την ίδια απογοήτευση όσον αφορά τον μετασοσιαλισμό. Ακριβώς όπως οι αποτυχημένες υποσχέσεις περί «ανεξαρτησίας» άνοιξαν τον δρόμο για τη μεταποικιοκρατική θεωρία που αποδείχτηκε κρίσιμη για το εθνικιστικό εγχείρημα, το οποίο δρισκόταν στον πυρήνα της όλης υπόθεσης, έτσι και τώρα ευελπιστώ ότι οι αποτυχίες της μετάβασης της αγοράς θα οδηγήσουν σε μια μετασοσιαλιστική θεωρία — μια αναθεωρητική ιστορία που θα εξετάσει τον κρατικό σοσιαλισμό μέσα από τις αντιφατικές τάσεις του και θα ασκήσει κριτική στα καπιταλιστικά οράματα, τα οποία και προκάλεσαν

τη γοργή απομάκρυνση από τον κρατικό σοσιαλισμό. Είναι ακόμη πολύ νωρίς για να αναθεωρήσουμε το παρελθόν, αλλά η εποχή αυτή θα έλθει.

Η κοινωνική επιστήμη και ειδικά η κλασική κοινωνιολογία γεννήθηκε σ' αυτό που ο Polanyi αποκαλούσε «μεγάλο μετασχηματισμό», δηλαδή την άνοδο της οικονομίας της αυτορυθμιζόμενης αγοράς, κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, και έτσι τώρα προσδοκώντας γεννηθεί μια νέα κοινωνική επιστήμη, στα χρόνια του δεύτερου «μεγάλου μετασχηματισμού», δηλαδή την εποχή της μετάβασης από τον κρατικό σοσιαλισμό στον καπιταλισμό. Ο ίδιος ο μαρξισμός θα ξαναγεννηθεί αναπόφευκτα ως κριτική του παγκόσμιου καπιταλισμού. Ο χαρακτήρας του θα διαμορφωθεί από τα αντικαπιταλιστικά κινήματα που γεννά ο παγκόσμιος καπιταλισμός. Όπως συνέβαινε πάντα, το σφρίγος του μαρξισμού εξαρτάται από τη σύνδεσή του με παρόμοια κινήματα, καθώς επίσης και από τον διάλογο που διατηρεί με αυτά. Ευελπιστώ ότι θα είναι ένας μαρξισμός ο οποίος θα επαναποθετήσει την έννοια του έθνους-κράτους μέσα σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο, ένας μαρξισμός που θα αρχίσει να εξομαλύνει τις εντάσεις που παρατήρησε στο έργο μου, μεταξύ της προσπάθειας να ξεφύγουμε πέρα από το εθνικό κράτος, προς σε έναν φαινομενικά μεταμαρξισμό, και της συνεχίζόμενης δύναμης αυτού που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κλασικό μαρξισμό, ώστε να δραστηριοποιηθεί σε συνδυασμό με τον μετασχηματισμό στα πλαίσια των εθνικών κρατών.

Υποστήριξες πρόσφατα ότι η κοινωνιολογία, στη στροφή του νέου αιώνα, αντιμετωπίζει έναν θεωρητικό αποπροσανατολισμό και αποδίδεις το φαινόμενο, χυρίως, στην κατάρρευση των σοσιαλιστικών κοινωνιών και τη μετάβαση τους από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του προηγούμενου αιώνα. Μπορείς να μας δώσεις επιγραμματικά τις βασικές αρχές της συλλογιστικής σου σχετικά με την έκκλησή σου για μια «επαναστατική κοινωνιολογία», η οποία θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την πρόκληση του φαινομένου που πολύ σωστά αποχάλεσες «δεύτερο μεγάλο μετασχηματισμό»;

Αναφέρεσαι στο άρθρο μου «A Sociology for the Second Great Transformation», το οποίο δημοσιεύτηκε στο *Annual Review Sociology* (2000). Όπως έγραψα και στο άρθρο αυτό, το θέμα δεν είναι τι δεν γνωρίζουμε, αλλά πώς να ερμηνεύσουμε αυτά που γνωρίζουμε. Και θεωρώ ότι το στοιχείο αυτό δεν εμφανίζεται πουθενά άλλου πιο αληθινό όσο στους μετασχηματισμούς που προέκυψαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στους δορυφόρους της. Στο πλαίσιο αυτό, οι προεξάρχουσες πραγματικότητες, με τις οποίες και θα πρέπει να αναμετρηθούμε, είναι διτής φύσης: η γενική αποτυχία να συνειδητοποιήσουμε τις ουτοπικές ελπίδες περί ανοικοδόμησης των μετασοσιαλιστικών κοινωνιών και, δεύτερον, οι διαφορές, όπως αυτές εμφανίζονται στους κόλπους των μετασοσιαλισμών και μεταξύ αυτών. Ο κατακερματισμός της σοβιετικής τάξης πραγμάτων ακολούθησε πολλά μονοπάτια, από τον πρωτογονισμό της Ρωσίας ως τον σφιχτό εναγκαλισμό με τον καπιταλισμό, στην κεντρική Ευρώπη. Τι έχει να πει το σοσιαλιστικό σύστημα αρχών σχετικά με αυτές τις ιστορικές αλλαγές;

Εκατό χρόνια πριν, ο μαρξισμός δίδιε τη Χρυσή Εποχή του και άνθισε παράλληλα με έναν σοσιαλισμό εμπνευσμένο από αυτόν, έναν σοσιαλισμό που εξαπλώθηκε πέρα από το γερμανικό επίκεντρό του και αγκάλιασε το μεγαλύτερο κομμάτι της Ευρώπης. Πολύ γρήγορα ο σοσιαλισμός έγινε το διεθνές κίνημα, όπως το επεδίωξαν και το προέβλεψαν ο Marx και ο Engels — ελπίδα που συνετρίβη από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τα επακόλουθά του. Τα κείμενα του Weber και του Durkheim προέκυψαν στη βάση του συγκεκριμένου πολιτικού πεδίου. Ο Durkheim υποστήριξε ότι ο σοσιαλισμός, παρόλο που δεν τον αποκαλούσε έτσι, ως ιδέα των ίσων ευκαιριών και της κοινωνικής δικαιοσύνης, ήταν μια αναπόφευκτη τάση της εκβιομηχάνισης, που θα εμφανίζοταν, καθώς οικοδομούσαμε με υπομονή τις πολιτικές μας οργανώσεις. Αντίθετα, ο Weber υποστήριξε ότι ο σοσιαλισμός το μόνο που θα επιφέρει είναι περισσότερη γραφειοκρατία. Λαμβάνοντας υπόψη όσα συνέβησαν τον τελευταίο αιώνα — την άνοδο και την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, τον φασισμό, ακόμη και τη σοσιαλδημο-

κρατία— οι προβλέψεις των Durkheim και Weber αποδείχτηκαν εξαιρετικά ανθεκτικές. Από την άλλη πλευρά ο μαρξισμός, ο οποίος και ενέπνευσε τόσες πολλές από αυτές τις αλλαγές, είτε μέσω της μίμησης είτε από αντίδραση, αναγκάζόταν να επανεφευρίσκει συνεχώς τον εαυτό του για να καταφέρει να συμβαδίσει με τον εικοστό αιώνα.

Αν η κλασική κοινωνιολογία των Marx, Durkheim και Weber επινοήθηκε για να ερμηνεύσει τον «πρώτο μεγάλο μετασχηματισμό» στην οικονομία της αγοράς, με ποιο τρόπο θα πρέπει να επινοήσουμε εκ νέου την κοινωνιολογία, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την πρόκληση του «δεύτερου μεγάλου μετασχηματισμού»; Ας ασχοληθούμε με το καθένα ξεχωριστά. Η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό δεν ήταν κάτι που είχαν μελετήσει σοβαρά, ούτε ο Marx με τον Engels ούτε οι επίγονοί τους. Οι ιστορικές τους όμως αναλύσεις μάς παρέχουν στοιχεία και κανόνες που θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε. Δουλεύοντας με βάση το μοντέλο της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, θα περίμενε κανείς μια αντιπαράθεση μεταξύ της νέας αστικής τάξης και της παλιάς νομενκλατούρας αλλά, απ' ό,τι γνωρίζουμε, είναι δύσκολο να τοποθετήσουμε κάτι τέτοιο στον πυρήνα της μετάβασης, παρόλο που η πολυμορφία των μετασοσιαλιστικών σχηματισμών θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως διαφορετικές προσαρμογές της παλιάς και της νέας τάξης. Είναι ακόμη δυσκολότερο να δουλέψουμε με το μοντέλο της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό, δηλαδή, να τοποθετήσουμε στον πυρήνα της διαδικασίας την αντιπαράθεση μεταξύ της εργατικής τάξης και της νομενκλατούρας, παρόλο που ουσιαστικά το στοιχείο αυτό έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στην πολωνική απογείωση (Αλληλεγγύη) και τη ρωσική έξοδο (απεργίες των ανθρακωρύχων).

Με βάση μια εναλλακτική μαρξιστική ερμηνεία, θα μπορούσαμε να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο υπαρχτός σοσιαλισμός μπλόκαρε τις δυνάμεις παραγωγής, δημιουργώντας αδιέξοδες αντιφάσεις. Από αυτήν τη σκοπιά, θα είχαμε τη δυνατότητα να εξηγήσουμε τις αποκλίσεις των υπαρχτών σοσιαλισμών,

με βάση τον βαθμό ανάπτυξης του καπιταλισμού μες στους κόλπους του κρατικού σοσιαλισμού. Σύμφωνα με τον παραπάνω σύλλογισμό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Ουγγαρία ήταν η πιο ανεπτυγμένη, ενώ η Ρωσία αυτή που είχε μείνει πίσω, δεδομένο που οδήγησε στις ριζικά διαφορετικές μετασοσιαλιστικές πορείες τους. Οι εκ βάθρων αλλαγές στην πολιτική και οικονομική τάξη πραγμάτων της Ουγγαρίας, στη διάρκεια των δύο τελευταίων κομμουνιστικών δεκαετιών, επιβεβαιώνουν ότι ήταν καλύτερα προετοιμασμένη για να εισέλθει στη νέα εποχή, σε σχέση με τον πιο εύθραυστο και τραχύ κομμουνισμό της Ρωσίας. Όταν κατέρρευσε η Σοβιετική Ένωση, δεν υπήρχε καμιά υποτυπώδης μορφή καπιταλισμού, γύρω από την οποία θα μπορούσε να αποκρυπταλωθεί μια νέα τάξη πραγμάτων. Και η Ουγγαρία όμως διέψευσε τις μεγάλες προσδοκίες του δεύτερου μεγάλου μετασχηματισμού.

Μια προοπτική με βάση τις απόψεις τού Durkheim μπορεί να εκφράσει μια συγχεκριμένη ερμηνεία του μετασχηματισμού ως «μετάβασης» από τη μηχανική στην οργανική αλληλεγγύη, από μια ολοκληρωτική τάξη πραγμάτων, στην οποία η ατομικότητα είχε χαθεί, και όπου, για να χρησιμοποιήσουμε μια φράση της Hannah Arendt, τα άτομα είναι δεμένα μεταξύ τους με το σιδερένιο σκοινί του τρόμου, σε μια κοινωνική τάξη πραγμάτων στην οποία ο καταμερισμός εργασίας αποτελεί τη βάση μιας νέας αλληλεγγύης. Ενδεχομένως οι οπαδοί τού Durkheim να ενδιαφέρονται για την εξέλιξη αυτών των αντισυμβατικών στοιχείων του συμβολαίου, όπου υπογραμμίζεται η συναίνεση, αφού χωρίς αυτή διαστέλλεται η αστάθεια. Η κατάρρευση των σοβιετικών θεσμών άφησε μικρά περιθώρια για την αντικατάστασή τους, δημιουργώντας θεσμικό κενό και έλλειμμα νομοθετικών πλαισίων, σημεία όπου η Ουγγαρία και η Πολωνία ήταν καλύτερα εξοπλισμένες για τη διάδοχη κατάσταση. Οι οπαδοί τού Durkheim ίσως παρακολουθούν τους διάφορους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνεται η νέα σύλλογική συνείδηση μέσα από την εκ νέου επεξεργασία και ανάκτηση της παράδοσης ή μέσα από την επαναδραστηριοποίηση των εθνικών τελετουργικών διαδικασιών. Κατά τον ίδιο τρό-

πο, ενδεχομένως, εστιάζουν την προσοχή τους στη συνέχεια των παλιών αξιών, οι οποίες μπορεί να εγγύώνται σταθερότητα, αλλά σε βάρος του μετασχηματισμού. Θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να προβληματιστούν σχετικά με την τάση που προκύπτει από το σοβιετικό μοντέλο κρατικής εξάρτησης ή εχθρότητας απέναντι στην ανισότητα ως φραγμό προς την επιχειρηματικότητα. Αν η μετάβαση δεν πηγαίνει τόσο καλά όσο ήλπιζαν, τότε μπορούμε να αποδώσουμε την αποτυχία αυτή στην κληρονομιά που άφησε η παλαιά τάξη πραγμάτων.

Μια προσέγγιση του δεύτερου μεγάλου μετασχηματισμού, με βάση τον Weber, θα μπορούσε να εντάξει το παρελθόν στο πλαίσιο μιας πατρογονικής τάξης πραγμάτων, στην οποία το κομματικό κράτος δρούσε όχι τόσο ως μια σύγχρονη γραφειοκρατία αλλά μέσα από ιδιαίτερους περιορισμούς, παρόμοιους με τους οικογενειακούς. Η κατάρρευση του κομματικού κράτους θα μπορούσε να αποτελεί συνθήκη για την άνοδο ενός σύγχρονου ορθολογικού έννομου καπιταλισμού, αλλά δεν θα μπορούσε να εγγυηθεί γι' αυτόν. Το να κτίζεις τον καπιταλισμό πάνω στα ερείπια του κρατικού σοσιαλισμού είναι πολύ διαφορετική διαδικασία από το να τον κτίζεις έχοντας ως αφετηρία τη φεουδαρχία. Η απουσία μιας αναδυόμενης αστικής τάξης σημαίνει, όπως υποστήζουν οι Eyal, Szelenyi και Townsley, να οικοδομείς καπιταλισμό χωρίς καπιταλιστές. Αναφωτιούνται μήπως άλλοι παράγοντες —μιας πνευματικής αστικής τάξης σε συνδυασμό με τεχνοκράτες— μπορούν να υποκαταστήσουν μια τάξη ανεξάρτητων επιχειρηματιών. Ρίχνοντας μια ματιά πίσω από τη βιτρίνα της Ρωσίας, θα δουν καπιταλιστές αλλά εκτός του πλαισίου του καπιταλισμού. Η βεμπεριανή κοινωνιολογία εγκαταλείπει την εμβάνθυνση της έννοιας του σοσιαλισμού και εστιάζει την προσοχή της στον πλουραλισμό των καπιταλισμών.

Η βεμπεριανή κοινωνιολογία υπήρξε πάντοτε διφορούμενη όσον αφορά στην ιδέα καθώς και στον αναπόφευκτο χαρακτήρα της εξέλιξης. Ο δεύτερος μεγάλος μετασχηματισμός επιβεβαίωνει αυτόν το σκεπτικισμό. Μερικοί, όπως ο Zygmunt Bauman, υποστηρίζουν ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης σηματοδοτεί την

κατάρρευση του διαφωτιστικού προγράμματος, της δυνατότητας δημιουργίας μιας κοινωνίας δομημένης πάνω σε ορθολογική βάση. Άλλοι υποστήριζαν ότι ο δεύτερος μεγάλος μετασχηματισμός αποτελεί ένα πισωγύρισμα, μια παλινδρόμηση σε προηγούμενες τάξεις πραγμάτων, είτε προς τον μερκαντιλιστικό καπιταλισμό είτε ακόμη και προς τη φεουδαρχία. Σε κάθε περίπτωση, οι προπτικές αυτές αποκλείουν τα πανηγυρικά οράματα που συνόδευαν το τέλος του κομμουνισμού.

Αν κάποιος θέλει να εμφανίζεται συνεπής σ' αυτόν το μεταμοντέρνο πεσιμισμό, θα μπορούσε να θεωρήσει τη μετασοσιαλιστική θεωρία ανάλογη με τη μεταποικιοκρατική θεωρία, η οποία επιχειρεί να γαντζώθει στη συνεχιζόμενη υποταγή των λαών που ζουν σε αποικιακά καθεστώτα, ακόμη και αφού ευλογήθηκαν με τα δώρα του εθνικισμού, της δημοκρατίας, της αγοράς και όλα τα άλλα προνόμια του μοντερνισμού. Οι αγώνες κατά της αποικιοκρατίας αγκάλιασαν, σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο, τις επιχειρηματολογίες της δυτικής συλλογιστικής σε άλλο επίπεδο — επιχειρηματολογίες που στήριζαν τη μέχρι τότε αιχμαλωσία τους. Η μετασοσιαλιστική συλλογιστική θα μπορούσε να φθάσει σε ένα παρόμοιο συμπέρασμα — ελεύθερες αγορές, φιλελεύθερες δημοκρατίες και εθνική ανεξάρτησία είναι όλα χίμαιρες που υποτάσσουν τα καινούργια έθνη στη δυτική γηγεμονία.

Μια παρόμοια μετασοσιαλιστική συλλογιστική εμφανίζεται ακόμη πιο απαισιόδοξη από τη μεταποικιοκρατική συλλογιστική, καθώς εκφράζει τη λήξη, όχι μόνο μιας παλιάς μορφής κυριαρχίας, αλλά και των οραμάτων χειραφέτησης που τη συνόδευαν. Η μετασοσιαλιστική συλλογιστική θα μπορούσε να εκληφθεί ως η πεμπτουσία του μεταμοντερνισμού, καθώς εκφράζει το τέλος των ουτοπικών οραμάτων, θεωρώντας τα ανέφικτα και ανεφάρμοστα, μη βιώσιμα και επικινδυνά. Ενάντια σ' αυτόν το μεσσιανικό πεσιμισμό δεν χρειάζεται να συγκεντρώσουμε περισσότερα γεγονότα για να προσκολλήθούμε και να ριζώσουμε σε ένα αιώνιο παρόν. Αυτό που ουσιαστικά χρειαζόμαστε είναι νέοι γνωστικοί χάρτες, οι οποίοι θα μας βοηθήσουν να δούμε τις δυνατότητες που υπάρχουν πέρα από τον κλειστό ορίζοντά μας. Δεν

βρισκόμαστε στην εποχή της φυσιολογικής κοινωνιολογίας. Έτσι δεν είναι ώρα για να συλλέγουμε κι άλλα στοιχεία. Βρισκόμαστε στην εποχή της επαναστατικής κοινωνιολογίας, η οποία θα επαναπροσδιορίσει και θα αναδιαμορφώσει αυτά που ήδη γνωρίζουμε.

Ως τελική ερώτηση, θα ήθελα να σου ζητήσω να μας μιλήσεις για τη «μέθοδο μελέτης της διευρυνόμενης περίπτωσης», η οποία υποστηρίχτηκε αρχικά από τους ανθρωπολόγους της Σχολής τού Μάντσεστερ και διαμόρφωσε ένα σημαντικό κομμάτι των δικών σου κοινωνιολογικών ερευνών και αναλύσεων. Με βάση τα παραπάνω θα ήθελα επίσης να μάθω τι πιστεύεις σχετικά με τις διαφορές μεταξύ της θετικιστικής και της αναστοχαστικής επιστήμης και τις συνέπειες που προκύπτουν όταν έχουμε δύο μοντέλα επιστήμης αντί του ενός.

Όπως παρατήρησες, η «μέθοδος μελέτης της διευρυνόμενης περίπτωσης»<sup>2</sup> υποστηρίχτηκε αρχικά από τους ανθρωπολόγους της Σχολής τού Μάντσεστερ –Max Gluckman, Clyde Mitchell, Japp van Velsen, και άλλους– οι οποίοι προσπάθησαν να υπερβούν τα όρια που έθεταν τα αφρικανικά χωριά τους και να φθάσουν στις δυνάμεις της αποικιοκρατίας και της εκβιομηχάνισης. Ενώ παλαιότερα οι ανθρωπολόγοι θασίζονταν σε πληροφοριοδότες για να δομήσουν το σταθερό σύνολο κανόνων που υπαγορεύουν τις συμπεριφορές στις, υποτίθεται, απομονωμένες κοινότητες, τώρα εξαρτώνται από τις δικές τους άμεσες παρατηρήσεις των γεγονότων, των δρώμενων, των τελετών και των τελετουργικών, για να μελετήσουν με ποιο τρόπο τα αντικείμενα της μελέτης τους σχεδιάζουν και χειρίζονται νόρμες με σκοπό

2. Μέθοδος μελέτης της επεκτεινόμενης περίπτωσης (extended case study method): Πρόκειται για μελέτη η οποία θασίζεται στην επέκταση του παρατηρητή που εισέρχεται στον κόσμο του συμμετέχοντα δρώντα παράγοντα, στην επέκταση της παρατηρησης πέρα από χρόνο και χώρο, στην επέκταση από τις μικροδιαδικασίες στις μακροδιαδικασίες, στην επέκταση της θεωρίας, δηλαδή πρόκειται περισσότερο για μια μορφή αναδόμησης της θεωρίας παρά επανεφεύρεσή της.

την ικανοποίηση συμφερόντων. Η μελέτη της στρατηγικής δράσης οδήγησε σε αναλύσεις διαφόρων κοινωνικών διαδικασιών, οι οποίες εντάσσονται σε ένα πεδίο ευρύτερων δυνάμεων. Η ιστορικοποίηση και ο απεξωτισμός τους από το αποικιοκρατικό ανταγωνιστικό πλαίσιο αντιπροσωπεύει μιαν αποφασιστική κίνηση προς μια αναστοχαστική ανθρωπολογία, η οποία κατ' επέκταση δίωσε και ξεπέρασε πιο ριζοσπαστικούς μετασχηματισμούς, καθώς οι εθνολόγοι προβληματίζονταν τόσο, όσο και αυτοί που διεξήγαγαν τις μελέτες.

Στον χώρο της κοινωνιολογίας, και η εθνολογία κινήθηκε πέρα από την πυκνή περιγραφή και ενσωμάτωσε ιστορικές και πολιτικές ευαισθησίες, κάνοντας μια προσπάθεια προσέγγισης της διευρυνόμενης περίπτωσης, σταμάτησε, όμως, ένα δήμα πριν ανακαλύψει ένα εναλλακτικό μοντέλο επιστήμης. Είναι πολλά τα σύγχρονα παραδείγματα: οι μελέτες των Ida Susser και Philippe Bourgois για την κοινωνία του δρόμου, οι μελέτες των Robert Thomas και Ching Kwann για το εργασιακό περιβάλλον, οι μελέτες των Pierrette Hondagneu-Sotelo και Carol Stack για τη μετανάστευση, οι μελέτες των Rick Fantasia και Raka Ray για τα κοινωνικά κινήματα, οι εργασίες των Wendy Espeland και Lynne Haney για το κράτος, οι εργασίες των Joan Fujimura και Steve Epstein για την επιστήμη και πολλών άλλων.

Η μέθοδος της διευρυνόμενης περίπτωσης αναπτύσσει την παρατηρηση του πληροφοριοδότη, με σκοπό να εντάξει την καθημερινή ζωή στο ιδιαίτερο τοπικό και ιστορικό της πλαίσιο. Η μέθοδος της διευρυνόμενης περίπτωσης αντιγράφει ένα μοντέλο επιστήμης που λαμβάνει ως προϋπόθεση την υποκειμενικότητα των επιστημόνων και του προς μελέτη αντικειμένου. Η αναστοχαστική επιστήμη αξιολογεί την επέμβαση, τη διαδικασία, τη δόμηση και την αναδόμηση της θεωρίας. Εκφράζει το σιαμαίο δίδυμο της θετικής επιστήμης, η οποία αποκηρύσσει τη διάδραση, αλλά διατηρεί την αξιοπιστία, τη δυνατότητα αντιγραφής και την αντιπροσωπευτικότητα. Εκεί που η θετική επιστήμη προτείνει την απομόνωση του υποκειμένου από το αντικείμενο, η αναστοχαστική επιστήμη κάνει τον διάλογο καθοριστική αρχή της και τη

διυποκειμενικότητα μεταξύ του συμμετέχοντα και του παρατηρητή βασική προϋπόθεσή της. Συνδέει αυτά που η θετική επιστήμη διαχωρίζει: τον συμμετέχοντα με τον παρατηρητή, τη γνώση και την κοινωνική κατάσταση με το πεδίο ένταξής τους, τη λαϊκή θεωρία με την ακαδημαϊκή θεωρία.

Στην αρχική χρήση του από τον Comte, ο θετικισμός εκλαμβανόταν ως το στοιχείο που θα αντικαθιστούσε τον μεταφυσικό τρόπο σκέψης με την αναζήτηση κοινωνικών νόμων εδραιωμένων στην εμπειρία. Η κοινωνιολογία αποτελούσε την τελευταία σχολή πριν εισέλθει κάποιος στο βασίλειο του θετικισμού. Από το σημείο αυτό, οπλισμένος με μια ανώτερη ηθική θεώρηση των πραγμάτων, θα μπορούσε να δαμάσει την απειθαρχία, δημιουργώντας από το χάος τάξη και πρόοδο. Ο θετικισμός του δέκατου ένατου αιώνα, δηλαδή ο θετικισμός του Comte, απογυμνώθηκε από την υπερβολική αναστοχαστικότητά του και την προσάρμοση στα μέτρα του επαγγελματισμού του εικοστού και βέβαια των πρώτων ετών του εικοστού πρώτου αιώνα. Σήμερα αντικειμενικός σκοπός του είναι ο απλουστευμένος σχεδιασμός μιας συγχεκριμένης αντιπροσώπευσης — ενός εξωτερικού κόσμου που κοιτιέται στον καθρέφτη. Αυτό προϋποθέτει ότι οι επιστήμονες είναι δυσανάλογοι με αυτόν, δεν είναι δυνατόν να συμικρύνουν και βέβαια δεν επηρεάζονται από τα αντικείμενα που προσπαθούν να αντιπροσωπεύσουν. Με λίγα λόγια, υποτίθεται ότι οι επιστήμονες δρίσκονται έξω από τον κόσμο που μελετούν.

Αποκαλώ αυτή την αφαιρετική εκδοχή του θετικισμού, απλώς θετική επιστήμη. Η θετική επιστήμη συνεπάγεται τέσσερα επιβεβλημένα δόγματα. Πρώτον, οι κοινωνιολόγοι δεν πρέπει να επηρεάζουν και επομένως, να «παραμορφώνουν» τον κόσμο που μελετούν. Αυτό είναι ένα μέτρο που επιβάλλεται κατά της διαντίδρασης. Δεύτερον, ο εξωτερικός κόσμος εκφράζει ένα ανολοκλήρωτο αντίγραφο, έτσι χρειαζόμαστε κριτήρια για να προχωρήσουμε σε επιλογή στοιχείων. Αυτή είναι η αρχή της αξιοπιστίας. Τρίτον, ο κώδικας επιλογής θα πρέπει να διαμορφωθεί με απόλυτη σαφήνεια, ώστε οποιοσδήποτε άλλος κοινωνιολόγος μελετά τα ίδια φαινόμενα να καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα. Αυτή

είναι η αρχή της δυνατότητας αντιγραφής. Τέταρτον, θα πρέπει να εξασφαλίσουμε τη διαδικασία, έτσι ώστε το κορμάτι του κόσμου να αποτελεί τυπικό δείγμα του συνόλου. Αυτή είναι η αρχή της αντιπροσωπευτικότητας.

Δεν υπάρχει λόγος να προσυπογράφουμε τη μεγαλομανία του Comte ή την άποψή του για τους κοινωνιολόγους, τους οποίους θεωρούσε κορυφαίους iερείς της κοινωνίας, για να μπορέσουμε επιτέλους να αναγνωρίσουμε ότι είμαστε τμήμα του κόσμου που μελετάμε. Σε διάφορα κείμενα, από τον C. Wright Mills ως τον Alvin Gouldner, τον Pierre Bourdieu και τον Loic Wacquant, η αναστοχαστική κοινωνιολογία (*reflexive sociology*) —αντί να είναι ανταγωνιστική απέναντι στην επιστήμη— υπερτονίζει τα επιτεύγματά της. Πάντως είναι γεγονός ότι υπάρχει μια σχετική ακριστία στις συγκεκριμένες αντιλήψεις της αναστοχαστικής κοινωνιολογίας — από τη στιγμή που προχωράμε πέρα από την άποψη ότι οι θεωρίες που αναπτύσσουμε για τους άλλους, θα πρέπει, κατά βάση, να μπορούν να εφαρμοστούν και σε μας. Με κίνδυνο να παραβιάσω κάποιες προκαταλήψεις, θα προσπαθήσω να προσδιορίσω με ακρίβεια ένα αναστοχαστικό μοντέλο επιστήμης. Θα μπορούσε να είναι ιδιόμορφο, αυτό όμως, σε καμία περίπτωση, δεν αποτελεί αυθαίρετη κωδικοποίηση. Προκύπτει από τους φραγμούς που τίθενται στο περιεχόμενο της θετικής μεθοδολογίας.

Πρώτον, αν η προϋπόθεση κατά της αναστοχαστικότητας αποδειχθεί αδύνατη, τότε θα πρέπει να κάνουμε μια κίνηση καλής θέλησης και να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους άλλους μέσα από την εικονική ή πραγματική συμμετοχή μας στη ζωή τους. Πάντως, η αναστοχαστική επιστήμη, λαμβάνει ως προϋπόθεση την διυποκειμενικότητα που αναπτύσσουμε με αυτούς που μελετάμε. Δεύτερον, η αξιοπιστία ανατρέπεται από τις αντιδράσεις αυτού που απαντά. Μπορούμε να οριστικοποιήσουμε τα ερωτήματα, αλλά όχι τις αντιδράσεις αυτού που απαντά, ο οποίος αποτελεί τη σύνθεση ενός συνόλου συμπεριφορών, ερμηνειών και θεωριών που αποκτήθηκαν σε πολλαπλές καταστάσεις. Για να κατανοήσουμε, λοιπόν, τους δρώντες παράγοντες πρέπει να εισχωρήσουμε στον κόσμο τους, στον χρόνο και στον χώρο τους,

να μελετήσουμε τις δικές τους καταστάσεις ως τμήμα του κοινωνικού γίγνεσθαι. Τρίτον, η δυνατότητα αντιγραφής είναι συχνά δυσδιάκριτη, εξαιτίας των συνεπειών του πεδίου, οι οποίες καθιστούν αδύνατη την πιθανότητα να απομονώσουμε τη συγκεκριμένη κατάσταση συνέντευξης από το ευρύτερο πλαίσιο. Πάντως, η αναστοχαστική επιστήμη προσαναγγέλλει την ιδέα της δομοποίησης<sup>3</sup>, η οποία υπονοεί μια αμφίδρομη αλλά ασύμμετρη σύνθεση τοπικών διαδικασιών και δυνάμεων που δρουν εκτός του συγκεκριμένου χώρου – δυνάμεις που μπορεί να είναι οικονομικής, πολιτικής ή πολιτισμικής υφής και να προέρχονται, λιγότερο ή περισσότερο, από το σύστημα. Τέλος, αντί να εξάγουμε συμπεράσματα και να ελέγχουμε θεωρίες, εξετάζοντας ένα δείγμα από τον πληθυσμό, χρησιμοποιούμε μια εμπειρική βάση για να επεξεργαστούμε, επανεξετάσουμε ή αναδομήσουμε προϋπάρχουσες θεωρίες, είτε ακαδημαϊκού είτε λαϊκού χαρακτήρα. Επειδή αρχίζουμε με τη θεωρία, μια και μοναδική περίπτωση είναι επαρκής για μια προοδευτική ανασύνθεση. Με λίγα λόγια, η αναστοχαστική κοινωνιολογία συνδέει τα στοιχεία που η θετική κοινωνιολογία κατακερματίζει: συμμετέχοντα και παρατηρητή, κατάσταση και γνώση, πεδίο δράσης και σύστημα, ιδεολογία και θεωρία.

Αυτό που βοηθά την κοινωνιολογία ως προς τη θετική επιστήμη είναι η προσχώρηση σε ένα σύνολο διαδικασιών, το οποίο οδηγεί σε όσο γίνεται ακριβέστερες αναπαραστάσεις του κόσμου. Αποκαλούμε το στοιχείο αυτό διαδικασιακή αντικειμενικότητα. Εδώ ο εμπειρικός κόσμος αποτελεί την αδιαπέραστη βάση για να παραγάγουμε ή να ανατρέψουμε, για να υπερασπιστούμε ή να διαψεύσουμε τη θεωρία μας. Από την άλλη πλευρά, για την αναστοχαστική επιστήμη η αντικειμενικότητα δεν μπορεί να περιοριστεί σε διαδικασίες, επειδή ο επιστήμονας και το υποκείμενο, ο παρατηρητής και ο συμμετέχων, ο ερωτώμενος και ο ερω-

3. Δομοποίηση (structuration): Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον τρόπο με τον οποίο οι μικροδιαδικασίες δομοποιούν τις μακροδιαδικασίες και δομοποιούνται από αυτές. Αναφέρεται στη διττή αλληλεξάρτηση μεταξύ μικρο- και μακροδιαδικασιών.

τών δεν μπορούν να απομονωθούν. Εδώ η «αντικειμενικότητα» απαιτεί την αναγνώριση των προκαταλήψεων του καθενός από αυτούς, τις προσωπικές τους δεσμεύσεις σε πρότυπα, όχι τον διαχωρισμό των δεδομένων αυτών από την επιστήμη αλλά τη σύνθεσή τους, ώστε να αποτελέσουν τη λογική βάση της επιστήμης. Το «να εισχωρείς μέσα» στη θεωρία αποτελεί τη βάση για τη διυποκειμενικότητα, τη διαδικασία και τη συγχρότηση, όπως και τη δική της αναδόμηση. Μια παρόμοια εδραιωμένη αντικειμενικότητα<sup>4</sup> απαιτεί βελτιωμένη θεωρία – όχι «αληθινή» θεωρία, απλώς λιγότερο λανθασμένη θεωρία.

Για να κατανοήσεις τη διαφορά μεταξύ των θετικών και αναστοχαστικών μεθόδων έρευνας, πάρε για παράδειγμα δύο θεωρητικούς της κλασικής επανάστασης: την Skocpol και τον Τρότσκι. Η πρώτη αντιγράφει τη θετική επιστήμη, ενώ ο δεύτερος ερμηνεύει την αναστοχαστική επιστήμη. Δηλαδή η Skocpol στέκεται έξω από τον χώρο της ιστορίας, συγκεκριμενοποιεί κάθε επανάσταση σε μια και μοναδική μορφή, παγώνει το περιεχόμενο της επανάστασης πάνω από τρεις αιώνες, και καταλήγει στην ερμηνευτική της θεωρία, ανακαλύπτοντας τους παράγοντες που είναι παρόντες ή απουσιάζουν στις επιτυχημένες και αποτυχημένες επαναστάσεις. Αντίθετα, ο Τρότσκι στέκεται στο κέντρο του χώρου της ιστορίας και τον αναδομεί, αφού συμμετέχει σε αυτόν. Αντιλαμβάνεται τις επαναστάσεις περισσότερο ως διαδικασίες παρά ως μεμονωμένα, ομοιογενή γεγονότα. Εντάσσει τις επαναστάσεις σε ένα διεθνές πλαίσιο το οποίο διαρκώς μεταβάλλεται –η σύνθετη και ανομοιογενής εξέλιξη του καπιταλισμού– και το οποίο διαμορφώνει επαναστάσεις και διαμορφώνεται από αυτές. Τέλος, αναδομεί τον μαρξισμό για να ρυθμίσει την ανω-

4. Εδραιωμένη αντικειμενικότητα (embedded objectivity): Αποτελεί μια προσπάθεια για να διατυπώσουμε το γεγονός ότι συχνά θεωρείται πως η αντικειμενικότητα βασίζεται σε μια εξωτερική και απρόβλεπτη προοπτική – σε έναν χώρο που αποκαλείται «πουθενά». Η εδραιωμένη αντικειμενικότητα αναγνωρίζει ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες βασίζονται όχι μόνο σε κοινωνικές σχέσεις αλλά και σε προϋπάρχουσες θεωρίες, στις οποίες είναι, λιγότερο ή περισσότερο, αφοσιωμένοι.

μαλία, ότι δηλαδή η πρώτη κοινωνική επανάσταση έλαβε χώρα σε μια σχετικά οπισθοδρομική χώρα, και μετά προβλέπει την τελική της έκβαση. Βέβαια η Skocpol και ο Τρότσκι αντιτροσώπευσαν εκ διαιμέτρου αντίθετες περιπτώσεις. Οφείλω να παραδεχτώ ότι δεν μπορούν όλοι οι ιστορικοί κοινωνιολόγοι να ενταχθούν τόσο καλά στο συγκεκριμένο σχήμα! Εφόσον σε κάθε αναλυτικό σχήμα οφείλουμε να αναγνωρίζουμε όλες τις ανολοκλήρωτες και υβριδικές μορφές.

Ποιες είναι οι επιπτώσεις, όταν διαθέτουμε δύο μοντέλα επιστήμης και όχι ένα; Εδώ δεν είναι η κατάλληλη περίπτωση για να παρουσιάσουμε μια εκτεταμένη ανάλυση, αλλά επιθυμώ να κάνω ορισμένες παρατηρήσεις.

Από τότε που η κορύφωση της κοινωνιολογίας του δομικού λειτουργισμού τού Parsons κατέληξε σε ένα κατακερματισμένο πεδίο, εγώ δεν προτείνω την ανάσταση κάποιας θεωρητικής ολότητας, αλλά βασικά τον συνδύασμό μιας μεθοδολογικής διχοτόμησης. Αυτή καθαυτή η ανανέωση αναστοχαστικών παραδόσεων είναι σημαντική, αλλά θα προκαλέσει επίσης τα ρεύματα της θετικής μεθοδολογίας, με συνέπεια η κοινωνιολογία να καταλάβει μια μοναδική θέση ανάμεσα στις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Πρώτον, η κοινωνιολογία μπορεί να αποτελέσει τη γέφυρα μεταξύ του θετικισμού, που επανακάμπτει στις οικονομικές και πολιτικές επιστήμες, και της ερμηνευτικής στροφής μέσα στους χώρους της ανθρωπολογίας, της ιστορίας και της γεωγραφίας. Ο διάλογος μεταξύ της θετικής και της αναστοχαστικής κοινωνιολογίας στρέφει τον μανιχαϊστικό διαχωρισμό μεταξύ των ζηλωτών της επιστήμης και των εικονοκλαστών της λογικής προς την κατεύθυνση ενός παραγωγικού δεσμού. Πράγματι, το δικό μου επιχείρημα είναι ότι η διάκριση της κοινωνιολογίας —η επιστημονική βάση της βρίσκεται στη μεταβιομηχανική τάξη πραγμάτων, στην εποχή της πληροφορικής— αφορά στην απόρριψη του επιστημονικού μονοθεϊσμού προς όφελος ενός διττού επιστημονικού μοντέλου που προοιωνίζεται μια συνεχώς εμπλουτιζόμενη αμοιβαιότητα, μια αμφίδρομη δέσμευση της θετικής με την αναστοχαστική επιστήμη. Δεύτερον, εφοδιασμένη με τις δύο αυ-

τές επιστήμες, η κοινωνιολογία μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις πιεστικές αντινομίες των καιρών μας: τον συμμετέχοντα και τον παρατηρητή, αυτόν που μπορεί να ακουστεί και αυτόν που δεν μπορεί να μιλήσει, το τοπικό και το παγκόσμιο, το πεδίο καθημερινής δράσης και το σύστημα, τον διάλογο και τη θεωρία. Τρίτον, η άσκηση μιας ατελούς επιστήμης μετατρέπεται σε κριτική μιας ατελούς κοινωνίας. Η θετική επιστήμη αποκαλύπτει την εξουσία του πλαισίου, ενώ η αναστοχαστική επιστήμη ξεσκεπάζει την εξουσία του πλαισίου. Αναγνωρίζουμε τα όρια της ελευθερίας όχι μέσα από την αυθαίρετη αντιπαράθεση της ουσίας και της ύπαρξης ή της ουτοπίας και της πραγματικότητας, αλλά με την καθημερινή άσκηση της αναστοχαστικής επιστήμης.